แผนบริหารการสอนประจำบทที่ 6
ละครรำสมัยรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4 – รัชกาลที่ 6

หัวข้อเนื้อหา

1. ประวัติความเป็นมาของละครรำสมัยรัตนโกสินทร์ในรัชกาลที่ 4 – รัชกาลที่ 6
2. บทละครในรัชกาลที่ 4 – รัชกาลที่ 6
   2.1 บทละครพระราชนิพนธ์ ในรัชกาลที่ 4
   2.2 บทละครพระราชนิพนธ์ ในรัชกาลที่ 4
   2.3 บทละครพระราชนิพนธ์ ในรัชกาลที่ 4
3. คณะละครที่เกิดขึ้นในรัชกาลที่ 4 – รัชกาลที่ 6
   3.1 สมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 4)
   3.2 สมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5)
   3.3 สมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 6)
4. สรุป
5. คำถามท้ายบท
6. เอกสารอ้างอิง

วัตถุประสงค์เชิงพฤติกรรม

เมื่อนักศึกษาเรียนบทนี้แล้วสามารถ

1. มีความรู้และความเข้าใจประวัติความเป็นมาของละครรำสมัยรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 4 – รัชกาลที่ 6
2. อธิบายการเกิดคณะละครรำสมัยรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 4 – รัชกาลที่ 6 ได้
3. เห็นความสำคัญและคุณค่าของละครรำสมัยรัตนโกสินทร์ในรัชกาลที่ 4 – รัชกาลที่ 6

จำนวนชั่วโมงที่สอน

6 ชั่วโมง

กิจกรรมการเรียนการสอน

1. การบรรยาย
2. ศึกษาตัวอย่างบทละคร
3. ปฏิบัติการแสดงตัวอย่างของคณะละคร
4. ศึกษาและตอบคำถามท้ายบท
5. ค้นคว้าด้วยตนเอง

สื่อการสอน

1. เอกสารประกอบการสอน
2. Power point
3. คำถามท้ายบท

การประเมินผล

1. สังเกตจากการถามและการแสดงความคิดเห็น
2. สังเกตจากการปฏิบัติกิจกรรมได้อย่างคล่องแคล่ว
3. สังเกตจากการยอมรับความคิดเห็นของผู้อื่นขณะปฏิบัติกิจกรรม
4. จากการตอบคำถามท้ายบท

บทที่ 6
ละครรำสมัยรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 4 – รัชกาลที่ 6

สมัยรัชกาลที่ 4 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สมัยนี้ได้เริ่มมีการติดต่อกับชาวต่างชาติโดยเฉพาะชาวยุโรปบ้างแล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงโปรดเกล้าฯ ให้ฟื้นฟูละครหลวงขึ้นอีกครั้งหนึ่ง พร้อมทั้งออกประกาศสำคัญเป็นผลให้การละครไทยขยายตัวอย่างกว้างขวางดังมีความโดยย่อ คือพระราชทานพระบรมราชานุญาต ให้คนทั่วไปมีละครชาย และหญิงเพื่อบ้านเมืองจะได้ครึกครื้นขึ้น เป็นเกียรติยศแก่แผ่นดินแม้จะมีละครหลวง แต่คนที่เคยเล่นละครก็ขอให้เล่นต่อไปห้ามบังคับผู้คนมาฝึกละคร ถ้าจะมาขอให้มาด้วยความสมัครใจสำหรับละครที่มิใช่ของหลวง มีข้อยกเว้นคือห้ามใช้รัดเกล้ายอด เครื่องแต่งตัวลงยา และพานทองหีบทองเป็นเครื่องยกบททำขวัญห้ามใช้แตรสังข์หัวช้างห้ามทำสีเผือก ยกเว้นหัวช้างเอราวัณมีประกาศกฎหมายภาษีมหรสพ พ.ศ. 2402 เก็บจากเจ้าของคณะละครตามประเภทการแสดงและเรื่องที่แสดง จากหลักฐานที่ปรากฏเกี่ยวกับการละครรำในรัชกาลที่ 4 – รัชกาลที่ 6 ดังนั้นในบทนี้จะกล่าวถึงประวัติความเป็นมาของละครรำสมัยรัตนโกสินทร์ในรัชกาลที่ 4– รัชกาลที่ 6 บทละครคณะละครที่เกิดขึ้นในรัชกาลที่ 4– รัชกาลที่ 6 และบุคคลสำคัญในวงการละครรำสมัยรัตนโกสินทร์ในรัชกาลที่ 4 – รัชกาลที่ 6

ประวัติความเป็นมาของละครรำสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ในรัชกาลที่ 4 – รัชกาลที่ 6

การละครในยุคสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ล้วนได้รับการสนับสนุนจากพระมหากษัตริย์แห่งพระบรมราชจักรีวงศ์สืบเนื่องต่อกันมาเป็นลำดับพอถึงสมัยรัชกาลที่ 4 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สมัยนี้ได้เริ่มมีการติดต่อกับชาวต่างชาติโดยเฉพาะชาวยุโรป พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงโปรดเกล้า ฯ ให้ฟื้นฟูละครหลวงขึ้นอีกครั้งหนึ่ง โดยพระราชทานพระบรมราชานุญาต ให้คนทั่วไปมีละครชายและหญิง เพื่อบ้านเมืองจะได้ครึกครื้นขึ้น เป็นเกียรติยศแก่แผ่นดินแม้จะมีละครหลวงแต่คนที่เคยเล่นละครก็ขอให้เล่นต่อไปห้ามบังคับผู้คนมาฝึกละคร ถ้าจะมาขอให้มาด้วยความสมัครใจ

รัชกาลที่ 4 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในสมัยนี้ได้โปรดกระหม่อมให้ฟื้นฟูละครหลวงขึ้นมาอีกครั้ง และออกประกาศให้ละครไทยขยายตัวไปอย่างกว้างขวางอีกด้วย

เมื่อเสด็จครองราชย์โปรดทรงดำเนินรัฐประศาสตร์นโยบายให้กำหนดการเปลี่ยนแปลงในวงการนาฏศิลป์ไทยที่สำคัญได้แก่การที่จะโปรดให้กลับมีละครหลวงขึ้นใหม่ในรัชกาลที่ 4 นั้นแรกเริ่มสมเด็จพระนางโสมนัส ได้ทรงหัดละครผู้หญิงรุ่นเด็กขึ้นก่อน แต่ยังมิได้ออกโรงแสดง สมเด็จพระนางโสมนัสก็สิ้นพระชนม์เสียก่อน เมื่อปีชวด พ.ศ. 2395 ครั้นปีรุ่งขึ้น รัชกาลที่ 4จึงโปรดให้พวกรวมตัวละครของสมเด็จพระนางโสมนัสฝึกหัดเป็นละครหลวงขึ้น และออกโรงแสดงเป็นครั้งแรกในงานสมโภชพระเศวตวสุทธกิริณี ช้างเผือกตัวที่ 2 ในรัชกาลที่ 4 จึงได้มีละครหลวงขึ้นในรัชกาลแต่นั้นมา รัชกาลที่ 4 ได้ทรงพระราชนิพนธ์บทละครขึ้นหลายเรื่อง เช่น เรื่องรามเกียรติ์ ตอนพระรามเดินดง 1 บทเบิกโรง เรื่องพระนารยณ์ปราบนนทุก 1 เรื่องพระรามเข้าสวนพิราพ 1 บทระบำ 1 บทเบิกโรง รำต้นไม้เงินทอง เป็นต้น (สุรพล วิรุฬห์รักษ์. 2543 : 62)

มาลินี ดิลกาวณิช (2543 : 36-37) กล่าวถึงเหตุที่ละครผู้ชายเปลี่ยนเป็นละครผู้หญิงไปโดยมากนั้นเพราะเมื่อหัดละครผู้หญิงกันได้โดยเปิดเผย ความปรากฏว่าหาเด็กผู้หญิงเป็นละครได้ง่ายกว่าหาเด็กผู้ชายหัดละครผู้หญิงค่าใช้จ่ายน้อยกว่าหัดละครผู้ชาย เพราะละครผู้หญิงเย็บปักเครื่องแต่งตัวได้เองและผู้ที่มีงานต่าง ๆ พอใจหาละครผู้หญิงไปเล่น เพราะประชาชนชอบดูละครผู้หญิงอีกประการหนึ่ง ด้วยเหตุเหล่านี้ จึงมีผู้นิยมหัดละครผู้หญิงมากขึ้นโดยลำดับ ถึงพวกละครผู้ชายที่เล่นมาแต่ก่อน ก็เปลี่ยนไปเล่นประสมโรงกับละครผู้หญิง หันเข้าหาความนิยมของคนทั้งหลาย ทั้งเป็นประโยชน์แก่ตนที่อาจจะฝึกหัดลูกหลานหญิงในครัวเรือนเดียวกันให้เล่นละคร ช่วยกันประกอบการหาเลี้ยงชีพให้สะดวกขึ้นด้วย ตั้งแต่มีละครผู้หญิงขึ้นแพร่หลาย ผู้ชายที่หัดเป็นละครก็น้อยลงทุกที จนละครที่จะเล่นแต่ลำพังผู้ชายทั้งโรงไม่มีดังแต่ก่อน ความที่ว่ามานี้เป็นสามัญทั่วไปในบรรดาละครนอกซึ่งเล่นกันเป็นพื้นเมือง ส่วนละครของผู้มีบรรดาศักดิ์นั้น พอได้พระราชทานอนุญาตก็เปลี่ยนไปหัดเป็นละครผู้หญิง ทั้งที่เล่นละครสำหรับประดับเกียรติยศหรือที่หัดละครขึ้นสำหรับเล่นหาผลประโยชน์ เพราะในรั้ววังและบ้านช่องที่ใหญ่โต ย่อมมีสตรีบริวารอยู่โดยปกติ อาจจะหาเด็กผู้หญิงหัดเป็นละครได้ง่าย เมื่อหัดขึ้นแล้วเลี้ยงดูก็ง่าย และได้ใกล้ชิดผิดกับละครผู้ชาย ก็เป็นธรรมดาที่จะพากันชอบหัดละครผู้หญิงยิ่งกว่าละครผู้ชาย ละครผู้หญิงที่หัดขึ้นเมื่อในรัชกาลที่ 4 จึงมีมากมายหลายโรง มีทั้งละครของเจ้านายและละครของขุนนางผู้ใหญ่ผู้น้อย ตลอดจนละครของคฤหบดี และละครของพวกตัวละครแต่ก่อนคิดหัดลูกหลานเล่นประสมโรง แต่เป็นละครหัดขึ้นเล่นหาผลประโยชน์เป็นพื้น ที่จะหัดขึ้นแต่สำหรับประดับเกียรติยศอย่างแต่ก่อนมีน้อยแห่ง

ภาพที่ 6.1 รัชกาลที่ 4 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ที่มา : ปรเมษฐ์ บุณยะชัย (2547 : 60)

สุมนมาลย์ นิ่มเนติพันธ์ (2543 : 82) กล่าวว่าในรัชกาลที่ 4 แต่แรกยังไม่มีละครหลวง เพราะละครหลวงเลิกเสียเมื่อรัชกาลที่ 3 แต่รัชกาลที่ 4 ไม่ทรงรังเกียจการเล่นละครเหมือนอย่างรัชกาลที่ 3สมเด็จพระนางโสมนัสจึงทรงหัดละครเด็กผู้หญิง ในพระบรมมหาราชวังขึ้นชุด 1 แต่ยังไม่ทันจะได้ออกโรง สมเด็จพระนางโสมนัสสิ้นพระชนม์เสีย เมื่อปีชวด พ.ศ. 2395 ครั้นถึงปีฉลู พ.ศ. 2396 เป็นปีที่ 3 ในรัชกาลที่ 4 มีช้างเผือกแรกมาสู่พระบารมีทำนองรัชกาลที่ 4 จะทรงปรารภถึงการที่เคยมีละครหลวงสมโภชช้างเผือก เมื่อในรัชกาลที่ 2จึงโปรดให้รวมละครของสมเด็จพระนางโสมนัสฝึกหัดเป็นละครหลวง ทันออกโรงเล่นสมโภชช้างเผือกตัวที่ 2 (คือพระวิสุทธรัตนกิริณี) เมื่อปีขาลพ.ศ. 2397 จึงได้มีละครหลวงขึ้นในรัชกาลที่ 4 แต่นั้นมา

สุมาลี สุวรรณแสง (2543 : 87) ได้กล่าวว่าการละครในรัชกาลที่ 4เล่นโดยหาผลประโยชน์มากกว่าแต่ก่อนนั้นก็เนื่องด้วยพระราชทานอนุญาตให้หัดละครผู้หญิงกันได้ทั่วไป เพราะแต่ก่อนมาละครผู้หญิงที่เล่นให้ประชาชนดูมีแต่ละครหลวง (หรือละครวังหน้าเมื่อในรัชกาลที่ 3) นาน ๆ จะมีครั้งหนึ่งถึงมีราษฎรก็ไม่ใคร่จะได้โอกาสดูทั่วถึงกัน ครั้นละครผู้หญิงมีขึ้นแพร่หลาย ราษฎรดูได้ง่ายก็ชอบใจดู เจ้าของงานที่อยากจะให้งานของตนครึกครื้นตลอดจนนายบ่อนเบี้ยที่อยากจะให้ราษฎรไปบ่อนให้มาก ต่างก็หาละครผู้หญิงไปเล่น ละครได้รับงานบ่อยๆ เจ้าของละครก็ได้ผลประโยชน์มากขึ้น เพราะฉะนั้นจึงโปรดให้ตั้งภาษีละครขึ้นเมื่อปีมะแม พ.ศ. 2402 อ้างเหตุในท้องตราว่า เพราะเห็นเจ้าของละครทั้งปวงนั้นได้รับผลประโยชน์มาก ควรจะต้องเสียภาษีช่วยราชการแผ่นดินบ้าง เหมือนอย่างที่มีประเพณีในต่างประเทศ จึงโปรดให้ตั้งภาษีขึ้น เรียกกันว่าภาษีโขนละคร จีนนิ่มได้เป็นขุนสัมมัชชาธิกร เจ้าภาษีคนแรก รับผูกภาษีละครในจังหวัดกรุงเทพฯ หัวเมืองอีก 26 หัวเมือง เป็นเงินหลวงปีละ 4,400 บาท

รานี ชันสงคราม (2544 : 171) กล่าวไว้ว่าเมื่อเกิดมีละครผู้หญิงขึ้น และประชาชนก็ชอบดูกันแพร่หลาย เป็นทางให้คณะละครมีผลประโยชน์หารายได้สะดวกดีขึ้น เจ้าของงานที่ต้องการให้งานของตนครึกครื้น ก็ติดต่อหาละครผู้หญิงไปเล่นในงานของตนหมวกนายอากรบ่อนเบี้ยที่อยากให้ประชาชนไปบ่อนเบี้ยของตนมาก ๆ ก็หาละครผู้หญิงไปเล่น เมื่อละครได้รับงานบ่อยๆแล้วละครก็มีรายได้ดีขึ้น จึงโปรดให้ตั้งภาษีขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2402 เรียกว่า ภาษีโขนละคร แต่ต่อมาในรัชกาลที่ 5 ได้ประกาศแก้ไขภาษีโขนละคร เมื่อ พ.ศ. 2435 และเรียกว่า อากรมหรสพ แต่ต่อมาได้ทรงพระราชดำริเห็นว่า การมหรสพต่าง ๆ เป็นเครื่องบำรุงความสำคัญสำราญของประชาชนราษฎร ครั้น พ.ศ. 2450 จึงโปรดให้ลดจำนวนบ่อนเบี้ยลงและโปรดให้เลิกเก็บอากรมหรสพ เว้นแต่ที่เล่นในงานบ่อนเบี้ย และเมื่อทางราชการได้ประกาศเลิกบ่อนเบี้ยหมดเมื่อ พ.ศ. 2460 ในรัชกาลที่ 6 จึงโปรดให้เลิกกรมหรสพแต่นั้นมา

นิธิ เอียวศรีวงศ์ (2545 : 59) กล่าวถึงการที่รัชกาลที่ 4 โปรดให้ประกาศพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้เจ้านายขุนนางและเอกชนมีผู้ฝึกหัดละครหญิงนั้น เป็นเหตุให้เกิดความเปลี่ยนแปลงสำคัญอันยิ่งใหญ่ในวงการนาฏศิลป์ทางโขนละคร ซึ่งไม่เคยมีมาก่อนในประวัติศาสตร์ของนาฏศิลป์ไทย สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเล่าไว้ว่าเป็น “ละครชายได้เป็นละครหญิงไปโดยมาก เพราะเมื่อหัดละครหญิงกันได้โดยเปิดเผย ความปรากฏว่าหาเด็กหญิงมาหัดละครง่ายกว่าเด็กชาย ประการหนึ่งการหัดละครหญิงค่าใช้จ่ายน้อยกว่าละครชาย เพราะละครหญิงเย็บปักเครื่องแต่งตัว (ละคร) ได้เองเป็นต้นผู้มีงานต่างๆพอใจหาละครหญิงไปเล่น เพราะประชาชนชอบดูละคร

ผู้หญิง ด้วยอีกประการหนึ่ง ด้วยเหตุผลเหล่านี้จึงมีผู้หัดละคร มากขึ้นโดยลำดับ ถึงพวกผู้ชายที่เล่นละครมาแต่ก่อน ก็เปลี่ยนไปเล่นประสมโรงกับละครผู้หญิง หันเข้าหาความนิยมของคนทั้งหลาย ทั้งนี้มีรายได้เป็นประโยชน์แก่ตนที่อาจจะนำมาเกื้อกูล ฝึกหัดลูกหญิงหลานหญิงในครัวเรือนเดียวกันให้เล่นละคร ช่วยกันประกอบการหาเลี้ยงชีพให้สะดวกขึ้นด้วย ตั้งแต่มีละครผู้หญิงขึ้นแพร่หลาย ผู้ชายที่หาดเป็นละครก็น้อยลงทุกที จนละครที่จะเล่นแต่ลำพังผู้ชายทั้งโรงไม่มีดังแต่ก่อน" เมื่อเปิดโอกาสให้ผู้หญิงเล่นละครได้และคนก็ชอบดูละครผู้หญิง จึงเกิดฝึกหัดจัดแสดงละครหาผลประโยชน์กันแพร่หลาย

กรมพระยาดำรงราชานุภาพ (2546 : 47) ได้กล่าวว่านาฏศิลปินที่มีฝีมือและชื่อเสียง ทั้งละครหลวงและของเอกชนมีอยู่หลายท่าน ขอกล่าวถึงเฉพาะของละครหลวง 2 ท่าน คือเจ้าจอมมารดาวาด เป็นตัวอิเหนา และเป็นเจ้าจอมมารดาในรัชกาลที่ 4ต่อมาได้เป็นครูละครหลวงในรัชกาลที่ 5 แล้วต่อมาเป็นท้าววรจันทร์ เป็นครูตัวอิเหนา ละครหลวงกรมมหรสพในรัชกาลที่ 6 และเจ้าจอมมารดาเขียน ซึ่งได้กล่าวถึงมาข้างต้นแล้ว เป็นตัวอิเหนาและเป็นเจ้าจอมมารดาในรัชกาลที่ 4 ต่อมาเป็นครูละครหลวงในรัชกาลที่ 5 และเป็นผู้ฝึกหัดละครรำของละครหลวงนฤมิตรของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์

ธนิต อยู่โพธิ์ (2547 : 148-149) ได้กล่าวไว้ว่าเมื่อละครหลวงกลับมีขึ้นครั้งนั้นเจ้านายและขุนนางที่ได้ฝึกหัดละครตามแบบหลง เล่นมาแต่ในรัชกาลที่ 3 ต่างเกรงว่าจะเป็นการเล่นแข่งของหลวง ถึงพากันหยุดเล่นละคร ความทราบถึงพระกรรณรัชกาลที่ 4 จึงโปรดให้ประกาศเมื่อ ณ วันอังคาร เดือน 9 แรม 7 ค่ำ ปีเถาะ พ.ศ. 2398ประกาศว่าด้วยละครผู้หญิงด้วยพระยาวรพงศ์พิพัฒน์รับพระบรมราชโองการใส่เกล้าฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯสั่งให้ประกาศแก่พระราชวงศานุวงศ์ และข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยฝ่ายทหารพลเรือน ในพระบรมมหาราชวังและพระบวรราชวังให้รู้จงทั่วกันว่าแต่ก่อนในแผ่นดินรัชกาลที่ 1 และแผ่นดินรัชกาลที่ 2 มีละครผู้หญิงแต่ในวังหลวงแห่งเดียวด้วยมีพระราชบัญญัติห้ามมิให้พระราชวงศานุวงศ์และข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยฝึกหัดละครผู้หญิง เพราะฉะนั้นข้างนอกจึงไม่มีใครเล่นละครผู้หญิงได้ ครั้นในแผ่นดินรัชกาลที่ 4 ไม่โปรดละคร เป็นแต่ว่าทรงแช่งชักติเตียนจะไม่ให้ผู้อื่นเล่น ถึงกระนั้นก็มีผู้ลักเล่นเงียบ ๆ อยู่ด้วยกันหลายราย มาในแผ่นดินรัชกาลที่ 4 นี้ พระราชวงศานุวงศ์ และข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยผู้ใดเล่นละครผู้ชายผู้หญิงก็มิได้ทรงรังเกียจ ทรงเห็นว่ามีละครด้วยกันหลายรายดี บ้านเมืองจะได้ครึกครื้น จะได้เป็นเกียรติแผ่นดินเดี๋ยวนี้ท่านทั้งปวงเห็นว่าละครในหลวงมีขึ้น ก็หามีใครเล่นละครเหมือนอย่างแต่ก่อนไม่ คอยจะกลัวผิดและชอบอยู่ การอันนี้มิได้ทรงรังเกียจเลย ท่านทั้งปวงเคยเล่นอยู่แต่ก่อนอย่างไรก็ให้เล่นไปเถิด ในหลวงมีการงานอะไรบ้าง ก็จะได้โปรดให้หาเข้ามาเล่นถวายทอดพระเนตรบ้าง จะได้พระราชทานเงินโรงรางวัลให้บ้าง ผู้ใดจะเล่นก็เล่นเถิดประกาศมา ณ วันอังคาร เดือน 9 แรม 7 ค่ำ ปีเถาะ สัปตศก จุลศักราช 1217

นอกจากประกาศฉบับนี้ มีสำเนาหมายรับสั่งปรากฏอีกฉบับหนึ่ง ว่าเมื่อ ณ วันเสาร์ เดือนยี่ แรม 10 ค่ำ ปีขาล ฉศก (พ.ศ. 2397) พระยาบำเรอภักดิ์รับพระราชโองการให้ประกาศห้ามมิให้ทำหัวช้างเล่นโขนเล่นละคร เป็นช้างเผือกหรือช้างสีประหลาด ให้ใช้แต่เป็นหัวช้างดำ เว้นแต่ทำหัวช้างเอราวัณจึงให้ทำเป็นช้างเผือกได้

กนกลักษณ์ ลาภเวที (2549 : 121) ได้กล่าวว่าตัวละครหลวงในรัชกาลที่ 4 ซึ่งต่อมาเป็นนาฏศิลป์ฝีมือดีมีชื่อเสียงมีอยู่หลายท่านขอนำกล่าวถึงในที่นี้เฉพาะผู้ฝึกหัดเป็นละครหญิงรุ่นเด็กผู้หนึ่งของสมเด็จพระนางโสมนัส คือ เด็กหญิงเขียน กำเนิดในสกุล สิริวันต์และเป็นพระญาติของสมเด็จพระนางเจ้าโสมนัส ซึ่งสมเด็จพระนางเจ้าโสมนัส โปรดให้ครูฝึกหัดเป็นละครพร้อมกับพระญาติและข้าหลวงอื่นๆ มาแต่เด็ก เวลานั้นเด็กหญิงเขียนอยู่ได้8ขวบ และเมื่อสมเด็จพระนางเจ้าโสมนัสสิ้นพระชนม์แล้ว เด็กหญิงเขียนได้ไปอยู่กับเจ้าจอมมารดาจิ้ว ชนนีของสมเด็จพระนางเจ้าโสมนัส และเจ้าจอมมารดาจิ้วได้จัดให้เด็กหญิงเขียนไปหัดละครกับครูบัว ซึ่งตัวละครอิเหนาฝีมือดีของกรมพระพิพิธโภคภูเบนทร์ ต่อมาเด็กหญิงเขียนแสดงเป็นตัวอิเหนาฝีมือดีและได้เป็นเจ้าจอมมารดาในรัชกาลที่ 4 มีพระโอรสคือ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมนราธิปประพันธ์พงศ์ เจ้าจอมมารดาเขียนเป็นนาฏศิลปินชั้นบรมครูผู้มีชื่อเสียงยิ่งใหญ่ ต่อมาในรัชกาลที่ 5 โดยเป็นครูสอนรำให้แก่ ละครหลวงนฤมิตรของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์

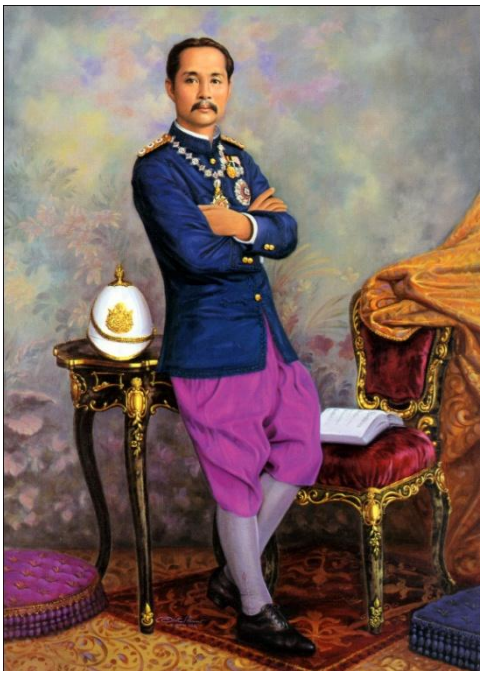

ภาพที่ 6.2 รัชกาลที่5 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ที่มา : มัทนี รัตนิน (2551 : 86)

การละครในยุคสมัยรัชกาลที่ 5 เริ่มมีการเปลี่ยนแปลงเนื่องจากการละครแบบตะวันตกหลั่งไหลเข้าสู่วงการนาฏศิลป์ ทำให้เกิดละครประเภทต่าง ๆ ขึ้นมากมาย เช่น ละครพันทาง ละครดึกดำบรรพ์ ละครร้อง ละครพูด และลิเก ทรงส่งเสริมการละครโดยเลิกกฎหมายการเก็บอากรมหรสพ

เมื่อ พ.ศ. 2450 ทำให้กิจการละครเฟื่องฟูขึ้นกลายเป็นอาชีพได้ เจ้าของโรงละครทางฝ่ายเอกชนมีหลายราย นับตั้งแต่เจ้านายมาถึงคนธรรมดา

รัชกาลที่ 5 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงเป็นผู้เริ่มการปรับเปลี่ยนการละครให้ทันสมัยและทรงได้ปรับปรุงการละครให้เข้ากับยุคสมัยของการเปลี่ยนแปลง

นิธิ เอียวศรีวงศ์ (2545 : 41-42) ในปีมะเส็ง พ.ศ. 2412 ซึ่งเป็นปีที่ 2 ก็มีช้างด่างเมืองเชียงใหม่ (คือพระเสวตรวรวรรณ) มาสู่พระบารมี แล้วได้ช้างทองแดง (คือพระมหารพีพรรณคชพงศ์) มาแต่เมืองนครศรีธรรมราชอีกช้าง 1 มีงานสมโภชเมื่อปีมะเมีย พ.ศ. 2413 พร้อมกันทั้ง 2 ช้าง ประเพณีการสมโภชช้างเผือกแต่ก่อนนั้น ปลูกโรงสมโภชที่ท้องสนามชัย ให้ประชาชนได้เห็นเมื่อช้างขึ้นระวางเรียกว่าสมโภชโรงนอกครั้ง 1 ครั้นเสร็จการสมโภชโรงนอกแล้ว เมื่อพาช้างเผือกเข้าไปไว้ในโรงช้างต้น ได้มีการสมโภชภายในพระราชวัง เรียกว่าสมโภชโรงในอีกครั้ง 1 ในงานสมโภชโรงในนี้ ที่เคยมีละครผู้หญิงของหลวงเป็นแบบมาแต่ในรัชกาลที่ 2

ครั้นสมโภชพระเสวตรวรวรรณกับพระมหารพีพรรณคชพงศ์เข้าโรงใน ในรัชกาลที่ 5 โปรดให้มีละครหลวงที่โรงละครหลังวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ตอนเย็นเล่นจับระบำตลก ตัวละครเลือกล้วนแต่จำอวดผู้ชายที่มีชื่อเสียงในเวลานั้นมาเล่นประสมโรง นายต่ายข้าหลวงเดิมเป็นตัวพระอรชุน นายขำแตรเป็นตัวนางเมขลา นายรุ่งเป็นตัวรามสูร บทระบำนั้นทรงพระราชนิพนธ์ไว้แต่เมื่อยังเสด็จประทับอยู่พระตำหนักสวนกุหลาบในรัชกาลที่ 4 เล่ากันว่าขบขันนักครั้นวันรุ่งขึ้น โปรดให้ขอแรงละครผู้หญิงของหลวงครั้งรัชกาลที่ 2 ซึ่งยังมีตัวเหลืออยู่ในเวลานั้นเล่นเรื่องสังข์ทอง ตัวละครที่เล่นล้วนครูทั้งนั้น คือคุณบัวตัวท้าวสามนต์เดิม เป็นท้าวสามนต์ คุณท้าววรจันทร์มาลัย ตัวพระสังข์เดิมเป็นพระสังข์ คุณขำตัวเงาะเดิม เป็นเงาะ คุณจาดล่าสำเป็นเขยใหญ่ คุณอุ่นสีดาเป็นนางมณฑา คุณเอี่ยมบุษบาเป็นนางรจนา คุณขำบาหยันเป็นหัวหน้านางทั้งหก ส่วนตัวผลัดและตัวรองนั้น โปรดให้ละครหลวงในรัชกาลที่ 4 ช่วยเล่นผสม ต่อมาถึงปีวอก พ.ศ. 2415 มีช้างเผือกมาแต่เมืองสุวรรณภูมิ (คือพระเสวตรสุวภาพรรณ) จะมีละครหลวงสมโภชโรงในตามแบบเก่าอีก ละครหลวงยังไม่ได้หัดขึ้นใหม่ในรัชกาลที่ 5 จึงโปรดให้ขอแรงละครหลวงครั้งรัชกาลที่ 4 รวมกันซักซ้อมเล่นเรื่องอิเหนาต่อมาอีกระยะหนึ่ง แต่เล่นเฉพาะงานสมโภชช้างเผือก ถ้าเป็นงานอื่น เช่นงานโสกันต์เป็นต้น ก็โปรดให้หาละครที่ฝึกหัดกันขึ้นข้างนอก มีละครเจ้าพระยามหินทรศักดิธำรง

ธนิต อยู่โพธิ์ (2547 : 64-65) กล่าวว่าเมื่อยังเป็นพระยาราชสุภาวดี และละครพระยาพิชัยสงคราม (อ่ำ) ข้าหลวงเดิม เมื่อยังเป็นพระอินทรเทพเป็นต้น เข้ามาเล่นบางทีมีการสโมสรปีใหม่ โปรดให้เล่นละครสมัคร ผู้ที่เล่นเจ้านายก็มี ขุนนางก็มี แล้วแต่ใครจะสมัครเล่น แต่เล่นเป็นละครพูด นับว่าละครพูดในภาษาไทยมีขึ้นเป็นทีแรกในครั้งนั้น เอาเรื่องละครรำ เช่นเรื่องสังข์ศิลป์ชัยมาเล่นเป็นละครพูดบ้าง เอาเรื่องนิทานมาเล่นบ้าง คราวสุดท้ายเล่นเรื่องนิทราชาคริต เมื่อปีเถาะ พ.ศ. 2422 ต่อมาราวเมื่อปีมะเส็ง พ.ศ. 2424 เป็นปีที่ 14 ในรัชกาล จึงได้เริ่มหัดละครหลวงขึ้นใหม่ในรัชกาลที่ 5 ด้วยจะมีงานสมโภชพระนครอายุครบ 100 ปี เป็นงานใหญ่ ในปีมะเมีย พ.ศ. 2425 โปรดให้ละครหลวงครั้งรัชกาลที่ 4 เป็นครูฝึกหัดตัวละครขึ้นใหม่ชุดหนึ่ง เล่นเรื่องอิเหนา ตั้งแต่อิเหนาเข้าเฝ้าท้าวดาหาไปจนลมหอบนางบุษบา ได้ออกโรงเล่นงาน ที่โรงละครปลูกขึ้นที่หน้าพระที่นั่งอาภรณ์พิโมกข์ เมื่อเฉลิมพระราชมนเทียรพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท เนื่องในงานสมโภชพระนครครั้งนั้น แต่ละครหลวงที่หัดใหม่ เล่นคราวเดียวแล้วก็เลิก หาได้เล่นต่อมาอีกไม่

แต่ละครผู้หญิงของหลวงยังได้เล่นเป็นพิเศษอีกครั้งหนึ่ง เมื่อรัตนโกสินทร์ศก 116 (พ.ศ. 2440) ในงานสมโภชเมื่อรัชกาลที่ 5 เสด็จกลับจากประเทศยุโรป ครั้งนั้นคนทั้งหลายพากันชื่นชมโสมนัสทั่วทุกชาติทุกชั้นบรรดาศักดิ์ ต่างพวกต่างพากันจัดการสมโภชมีงานต่าง ๆ ติดต่อกันมาจนเกือบเดือนหนึ่งจึงเสร็จงาน ในคราวนั้นท่านข้างในที่ได้เป็นข้าราชการมาในรัชกาลที่ 4 พากันปรารภว่าประเพณีการสมโภชแต่ก่อนมา ถ้าเป็นงานใหญ่แล้ว เคยต้องมีละครอิเหนา แต่ครั้งนี้ขาดไป เพราะไม่ได้ฝึกหัดละครหลวงไว้เหมือนแต่ก่อน ท่านจึงคิดกันว่าในพวกท่านที่ได้เคยเป็นละคร ก็ยังมีตัวเหลืออยู่หลายคนด้วยกัน ยังไม่มีโอกาสที่จะได้สนองพระเดชพระคุณในครั้งนั้น ควรจะรวมกันเล่นละครอิเหนาสมโภช จะได้สนองพระเดชพระคุณกับเขาบ้าง ปรึกษากันแล้ว จึงนำความที่ปรารภขึ้นกราบบังคมทูลสมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ ซึ่งทรงสำเร็จราชการแผ่นดินต่างพระองค์

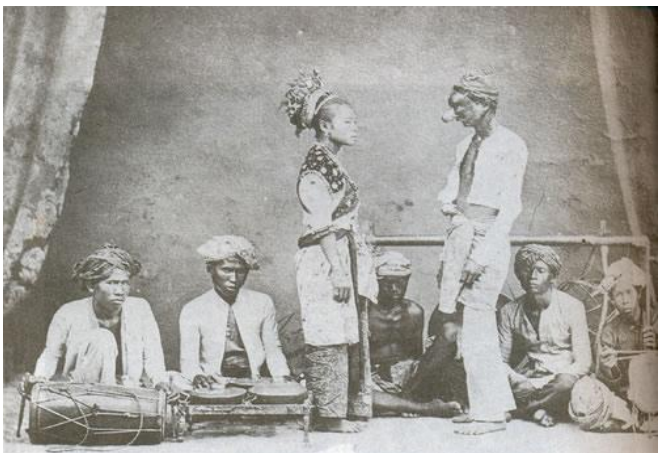

ภาพที่ 6.3 ภาพการแสดงมะโย่ง ในสมัยรัชกาลที่ 5
ที่มา : กนกลักษณ์ ลาภเวที (2549 : 65)

แต่ในเวลาเมื่อรัชกาลที่ 5 ยังไม่เสด็จกลับ ก็ทรงยินดีอนุโมทนาความประสงค์นั้น ทรงรับเป็นพระราชธุระอุดหนุนในการทั้งปวง ตลอดจนสร้างเครื่องแต่งตัวละครพระราชทานใหม่ ให้บางเบาสำหรับผู้ที่สูงอายุ และเสด็จลงทอดพระเนตรซักซ้อมเสมอ จนได้ออกโรงเล่นสมโภชที่โรงปลูกขึ้นในสวน (ศิวาลัย) ริมประตูแถลงราชกิจ เมื่อวันที่ 7 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2440 เล่นตั้งแต่อิเหนาเข้าเฝ้าท้าวดาหา และตอนบวงสรวงขับรำเมื่อใช้บน

มัทนี รัตนิน (2541 : 91) กล่าวถึงพัฒนาการของศิลปะการละครที่สำคัญในสมัยรัชกาลที่ 5 คือ ละครรำแบบใหม่ซึ่งแตกแขนงออกมาจากละครรำแบบเดิม โดยผสมผสานลักษณะของละครในและละครนอกกับความคิดสร้างสรรค์ใหม่ ๆ เพื่อให้การแสดงรวดเร็วทันใจและถูกรสนิยมของคนในสมัยนั้น และการนำลักษณะบางประการของละครตะวันตกและละครต่างประเทศอื่น ๆ มาดัดแปลงให้เข้ากับรูปแบบเดิมของละครและนาฏศิลป์ไทย ทำให้เกิดเป็นศิลปะการแสดงแบบใหม่ขึ้น ได้แก่ ละครพันทางละครดึกดำบรรพ์และละครร้องในขณะเดียวกันก็ได้นำรูปแบบละคร

ตะวันตก ซึ่งยังไม่เคยมีในประวัติการละครไทยมาก่อน คือ ละครพูด เข้ามาทดลองแสดงกันในหมู่ชาววัง ซึ่งกลายเป็นรูปแบบละครที่พัฒนาต่อมาจนถึงปัจจุบัน

เรณู โกศินานนท์ (2543 : 74-75) ได้กล่าวว่าในสมัยรัชกาลที่ 5 นี้ได้เริ่มมีการเขียนบทละครตามแบบฝรั่ง คือ แบ่งออกเป็นองก์และฉาก ซึ่งต่างจากสมัยก่อนที่แสดงติดต่อกันเป็นตอน ๆ หลายวัน การแสดงในสมัยนี้ได้ตัดทอนเรื่องลงให้กระชับขึ้นเพื่อให้จบได้ในเวลา 2-3 ชั่วโมง ตามแบบการแสดงของตะวันตก ทั้งนี้เพราะมีพระราชอาคันตุกะ และแขกบ้านแขกเมืองตะวันตกมาเยือนมากขึ้น และรัชกาลที่ 5 ให้มีการแสดงละคร และดนตรีไทย ให้พระราชอาคันตุกะเหล่านี้ได้ชมได้ฟังโดยมิให้นานเยิ่นเย้อ จนน่าเบื่อหน่ายอย่างที่เคยปฏิบัติกันมา จึงเกิดเป็นประเพณีใหม่ ที่จะแสดงละครในโรงละครแบบฝรั่ง และมีการขายบัตรผ่านประตูเข้าชม เริ่มต้นจากโรงละครปรินซ์เธียเตอร์ของเจ้าพระยา มหินทรศักดิ์ธำรงเป็นโรงแรก ต่อมาก็มีอีกหลายโรง เช่น โรงละครดึกดำบรรพ์ของเจ้าพระยาเทเวศรวงศ์วิวัฒน์ และโรงละครปรีดาลัยของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ ชื่อของโรงละครดึกดำบรรพ์ก็ดีโรงละครปรีดาลัยก็ดี ได้กลายเป็นชื่อเรียกการแสดงละครแบบใหม่ซึ่งแสดงอยู่ที่โรงเหล่านั้น คือละครดึกดำบรรพ์ และละครปรีดาลัย

การรับรองแขกบ้านแขกเมืองตะวันตกอยู่เนือง ๆ นี้ เป็นเหตุกระตุ้นให้เกิดการริเริ่มสร้างสรรค์และดัดแปลงปรับปรุงใหม่ ๆ อยู่เสมอ รัชกาลที่ 5 ทรงเป็นผู้นำสำคัญในการที่จะวิพากษ์วิจารณ์ และแนะนำความคิดใหม่ ๆ ให้ทดลอง ทั้งในด้านการจัดแสดง การดำเนินเรื่องและเทคนิคการละครต่าง ๆ ที่ทรงเคยทอดพระเนตรมาในต่างประเทศ และทรงสนับสนุนให้ศิลปินคณะต่าง ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งพวกเจ้านายที่มีคณะละคร ให้เข้ามาแสดงถวายในพระบรมมหาราชวัง ทั้งยังทรงเป็นพระมหากษัตริย์ไทยพระองค์แรก ที่เสด็จไปทอดพระเนตรละครยังโรงละครเอกชนเหล่านี้ตลอดจนทรงจองที่นั่งเช่นเดียวกับคนอื่นนับว่าเป็นการปฏิรูปพระราชประเพณีอย่างหนึ่ง และยังได้พระราชทานรางวัลเป็นกำลังใจ แก่ผู้จัดแสดงและผู้แสดงอีกด้วย ดังจะเห็นได้จากพระราชหัตถเลขาพระราชทานแก่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิป ประพันธ์พงศ์เกี่ยวกับการจะเสด็จไปทอดพระเนตรละครคณะ “ละครนฤมิตร” ของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์

รานี ชัยสงคราม (2544 : 81) กล่าวว่าในด้านละครรำและการละเล่นของชาวบ้านที่พัฒนาขึ้นใหม่ในสมัยรัชกาลที่ 5 คือ ลิเก ซึ่งแตกแขนงมาจากละครชาตรี และละครนอก ผสมกับการขับร้องแบบแขกบางประการกลายเป็นรูปแบบการแสดงใหม่ของคนไทย ที่นิยมกันมากในสมัยต่อมาจนถึงสมัยหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 แม้ในปัจจุบันจะซบเซาไปมากก็ยังพัฒนาในยุคโทรทัศน์และภาพยนตร์ ซึ่งขนานนามกันว่า “ลิเกประยุกต์”การละเล่นพื้นเมืองที่เกิดขึ้นในสมัยเดียวกันนี้อีกอย่างหนึ่ง คือ หุ่นกระบอก ซึ่งพัฒนามาจากหุ่นจีนไหหลำ ผสมผสานกับศิลปะการแสดงละครเล็ก และหุ่นใหญ่ของไทยเดิม และกลายเป็นที่นิยมยิ่งกว่าแสดงหุ่นแบบเก่า จนถึงสมัยหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 เช่นกัน ซึ่งในปัจจุบันก็แทบจะสูญไปแล้ว แต่ก็ได้มีผู้พยายามรื้อฟื้นขึ้นมาอีกเพื่ออนุรักษ์และสืบทอดต่อไป ในฐานะที่เป็นศิลปะเก่าแก่ของไทย ซึ่งที่จริงแล้วก็เกิดขึ้นมาในสมัยรัชกาลที่ 5 นี้เอง

ภาพที่ 6.4 หุ่นกระบอกพัฒนาการจากหุ่นจีนไหหลำ
ที่มา : วรกมล เหมศรีชาติ (2545 : 42)

ในสมัยนี้ได้ชื่อว่าเป็นสมัยที่การละครและการดนตรีทั้งหลายได้เจริญรุ่งเรืองถึงขีดสุด นับได้ว่าเป็นยุคทองแห่งศิลปะการละครยุคที่ 2 พระองค์ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งกรมมหรสพขึ้น เพื่อบำรุงวิชาการนาฏศิลป และการดนตรีและยังทรงเป็นบรมครูของเหล่าศิลปิน ทรงพระราชนิพนธ์บทโขน ละคร ฟ้อนรำไว้เป็นจำนวนมาก

รัชกาลที่ 6 พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ในทัศนะของผู้เชี่ยวชาญหลายท่านสมัยรัชกาลที่ 6 นับว่าเป็น “ยุคทอง” ของ การละครไทยสมัยหนึ่ง โดยเฉพาะอย่างยิ่งเป็นยุคที่ความคิดแนวใหม่เกี่ยวกับบทบาทและความสำคัญของการละคร

ปิ่น มาลากุล (2531 : 52) กล่าวถึงการละครได้เผยแพร่เข้ามาจากอิทธิพลตะวันตก โดยการนำของรัชกาลที่ 6 ผู้ทรงเป็นนักปกครอง นักละคร และนักเขียน ทรงพระราชนิพนธ์บทโขนและบทละครแทบทุกรูปแบบทั้งที่เป็นแบบ เก่า คือ โขน ละครนอก ละครใน และละครละครผสมร้องรำและพูด ซึ่งรวมแล้วมีมากมายยิ่งกว่านักเขียนบทละครใด ๆ ของไทย ตามหลักฐานกล่าวว่าพระราชนิพนธ์บทโขนและละครภาษาไทยมีทั้งสิ้นประมาณ 143 บท และภาษาต่างประเทศ 77 บท รวมแล้วประมาณ 180 เรื่อง ซึ่งทรงพระราชนิพนธ์ ตั้งแต่ทรงพระยศเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชจนถึงทรงขึ้นครองราชย์และสวรรคต (ระหว่าง พ.ศ. 2437 - 2468) รวมเวลา 31 ปี เฉลี่ยแล้วทรงใช้เวลาพระราชนิพนธ์ ละครหนึ่งเรื่องทุก ๆ 2 เดือน หากคำนึงเพียงแค่ปริมาณเท่านั้นก็ไม่มีผู้ใดในประเทศไทยทัดเทียมได้ ทรงเป็นผู้บุกเบิกที่สำคัญของละครพูดสมัยใหม่ของไทย ซึ่งได้เริ่มขึ้นมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5 ด้วยอิทธิพลตะวันตกเช่นกัน

สมบัติ พลายน้อย (2544 : 193) กล่าวว่าการละครไทยมักจะถือว่าสมัยรัชกาลที่ 6 เป็น “ยุคทองของการละครไทย” คงจะเป็นเพราะรัชกาลที่ 6 ทรงปรับปรุงและส่งเสริมทั้งศิลปะการแสดงโขนละครไทย และทรงเป็นผู้นำในการสร้างสรรค์บทละครสมัยใหม่ โดยนำแบบอย่างตะวันตกมาเผยแพร่ แปลและดัดแปลงเป็นไทย เช่น บทละครของเชคสเปียร์และของนักเขียนตะวันตกที่ดีเด่น

หลายคน แม้ว่าผู้ชมคนไทยในสมัยนั้นยังเห็นละครพูดเหล่านั้นเป็นสิ่งแปลกใหม่และไม่ค่อยเข้าใจลึกซึ้งนัก ก็ยังนิยมที่จะดูเพราะเป็นผลงานของพระเจ้าอยู่หัว และมักจะแสดงโดยชาววังและขุนนางข้าราชการซึ่งเป็นที่รู้จักกันในสังคมชั้นสูง ในสมัยนั้นมีการประกวดประขันการแสดงกันอยู่เสมอ ทำให้การละครไทยได้พัฒนาไปมาก แต่ในขณะเดียวกันความเฟื่องฟูของนาฏศิลป์และละครในอีกแง่หนึ่งก็แสดงถึงความฟุ่มเฟือยและการสิ้นเปลืองเงินทองมาก ในการจัดแสดงและฝึกสอนพวกข้าราชบริพารที่ใกล้ชิดก็ได้รับพระราชทานรางวัลเป็นทรัพย์สินเงินทองมากมายตามแต่จะโปรดปรานเป็นการส่วนพระองค์ บางคนมีบ้านคฤหาสน์และที่ดินไร่นาเป็นของพระราชทาน บรรดาขุนนางและคหบดีที่ปรารถนาจะให้ลูกหลานก้าวหน้าเร็วในราชการ จึงมักนำมา ถวายตัวและสมัครเล่นโขนของพระเจ้าอยู่หัวจำนวนมาก การใช้จ่ายเพื่อการละคร และกิจกรรมส่วนพระองค์ต่างๆ ซึ่งแม้จะใช้พระราชทรัพย์ส่วนพระองค์ ก็แสดงถึงความสุรุ่ยสุร่ายไม่น้อย จนปรากฏว่าเมื่อสิ้นรัชกาลได้ปรากฏหนี้สินมากมาย ความฟุ่มเฟือยเหล่านี้เป็นเหตุให้รัชกาลที่ 6 ต้องทรงยุบกรม

ภาพที่ 6.5 รัชกาลที่ 6 พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว
ที่มา : สุจิตต์ วงษ์เทศ (2549 : 63)

เล็ก พงษ์สมัครไทย (2549 : 49-50) กล่าวไว้ว่ารัชกาลที่ 6 นอกจากจะทรงสร้างละครแล้วยังทรงอบรมสั่งสอนและชักจูงให้ข้าราชบริพารนิยมละครไปด้วย ไม่ว่าจะเสด็จไปประทับแรมที่ใดโปรดเกล้าฯ ให้ข้าราชบริพาร แสดงละครพระราชนิพนธ์หรือทรงให้แต่งละครฉากสั้น ๆ หรือเล่นเกมละครกัน อยู่เสมอ และทรงจัดตั้งคณะโขนสมัครเล่นขึ้น โดยทรงให้บรรดามหาดเล็กและลูกหลานข้าราชการเข้ามาฝึกและแสดงถวายในพระราชวัง ตลอดจนพระราชทานนามและยศถาบรรดาศักดิ์ให้แก่ศิลปินเพื่อเป็นกำลังใจและเป็นการส่งเสริมงานศิลปะในด้านนี้ยิ่งขึ้น บรรดาผู้ที่มีความสามารถในทางนาฏศิลป์ก็มักจะเป็นที่โปรดปรานมากเป็นพิเศษ ได้เลื่อนตำแหน่ง และยศถาบรรดาศักดิ์อยู่เสมอ โดยเฉพาะมหาดเล็กคนสนิท เช่น ม.ล.เฟื้อพึ่งบุญ และ ม.ล.ฟื้น พึ่งบุญ สองพี่น้องที่ใกล้ชิด

พระองค์เป็นดาราแสดงนำในโขนละครสมัครเล่นของพระองค์ทั้งคู่ และต่อมาได้เลื่อนตำแหน่งจนถึงขั้นสูงสุด ม.ล.เฟื้อ พึ่งบุญ ได้เป็นถึงพลเอกเจ้าพระยารามราฆพ ในพ.ศ. 2456 ได้รับตำแหน่งผู้บัญชาการกรมมหรสพ ซึ่งรวมเอากรมโขนหลวง กรมปี่พาทย์หลวง กรมช่างมหาดเล็กและกองเครื่องสายฝรั่งหลวงไว้ด้วย โดยเหตุที่เจ้าพระยารามราฆพเป็นผู้บัญชาการสูงสุดของกรมมหาดเล็กและมิได้ขึ้นกับกระทรวงวังเช่นเดิม แต่โปรดเกล้าฯ ให้ขึ้นตรงต่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จึงนับว่าในสมัยนี้กรมมหรสพนาฏศิลป์และการละครไทยได้รับการพัฒนายกย่องสูงสุดและมีบทบาทมากที่สุดส่วน ม.ล.ฟื้น พึ่งบุญ นั้นต่อมาได้เป็นพระยาอนิรุทเทวา และได้รับตำแหน่งผู้บัญชาการกรมมหรสพต่อมาตั้งแต่ พ.ศ. 2467 จนยุบเลิกเมื่อสิ้นรัชกาล โดยเหตุที่คณะโขนหลวง ในรัชกาลที่ 6 ประกอบด้วยขุนนางข้าราชการที่มีบรรดาศักดิ์มากมาย จึงเรียกกันว่าโขนบรรดาศักดิ์ส่วนโขนเอกชนนั้นเรียกว่า โขนเชลยศักดิ์

อรอนงค์ ตั้งก่อเกียรติ (2550 : 84) กล่าวถึงเมื่อรัชกาลที่ 6 ทรงตั้งกองเสือป่าขึ้น ก็โปรดเกล้าฯ ให้ข้าราชการกรมมหรสพเป็นเสือป่ากองพิเศษเรียกว่า ทหารกระบี่ซึ่งเป็นที่โปรดปรานมากกว่าเสือป่ากองอื่น ๆ ต่อมาเรียกว่า เสือป่าพรานหลวง ร.อ. และตั้งโรงเรียนกระบี่หลวงเดิมเป็นโรงเรียนพรานหลวงในพระบรมราชูปถัมภ์นักเรียนทุก คนจะต้องเรียนทั้งวิชาสามัญและนาฏศิลป์หรือดนตรี หลักการนี้ได้นำมาใช้ในโรงเรียนนาฏศิลป์และดนตรีของกรมศิลปากร หลังการเปลี่ยนแปลงการปกครองใน พ.ศ. 2475 และยังคงเป็นหลักการปฏิบัติอยู่ในทุกวันนี้

ดังนั้นจึงสรุปได้ว่าสมัยรัชกาลที่ 4 การละครในสมัยนี้มิได้มีเพื่อเป็นการประดับพระเกียรติพระมหากษัตริย์เพียงอย่างเดียวแต่มุ่งความบันเทิงของผู้ชมด้วยถือเป็นความแปลกใหม่ของละคร การแสดงมีทั้งที่ยังรักษาแบบเดิมไว้และปรับปรุงเพื่อให้เหมาะสมกับยุคสมัยการละครสมัยรัชกาลที่ 5 เป็นการแสดงที่มุ่งแสดงเพื่อความสนุกสนานของผู้ชม ส่วนการแสดงละครของหลวงมีเพื่อใช้แสดงในงานราชพิธี การละครมีพัฒนารูปแบบให้ทันสมัยทั้งการดำเนินเนื้อเรื่อง โดยได้รับอิทธิพลมาจากละครตะวันตก และสมัยรัชกาลที่ 6การละครพัฒนาอย่างต่อเนื่องทั้งชนิดของละครและรูปแบบการแสดง แนวเนื้อหาของละครปรับเปลี่ยนให้เข้ากับยุคสมัย ทั้งเนื้อหาแนวการปกครองและเนื้อหาปลุกใจให้รักชาติ แต่ยังคงรักษารูปแบบละครของเก่า คือ โขนละครไปพร้อมกัน

ภาพที่ 6.6 ละครพูดเรื่องหัวใจนักรบ โดยมีรัชกาลที่ 6 ร่วมแสดง
ที่มา : มัทนี รัตนิน (2541 : 140)

บทละครในรัชกาลที่ 4 – รัชกาลที่ 6

บทละครพระราชนิพนธ์ ในรัชกาลที่ 4

เปรมฤดี มุสิกนันท์ (2534 : 35) กล่าวถึงบทละครซึ่งผู้อื่นแต่งขึ้นเมื่อรัชกาลที่ 4 มีมากด้วยกัน จะกล่าวถึงแต่เฉพาะที่เป็นเรื่องสำคัญ โดยมีข้อแปลกเฉพาะเรื่อง หรือที่เป็นเรื่องมีคนนิยมกันแพร่หลายในจำพวกบทละครที่เป็นเรื่องแปลกนั้น คือ เรื่องอภัยณุราช สุนทรภู่แต่งถวายพระองค์เจ้าดวงประภา พระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเรื่องหนึ่ง เป็นหนังสือ 2 เล่มสมุดไทย แปลกที่บทละครสุนทรภู่มีปรากฏแต่เรื่องอภัยณุราชนี้เรื่องเดียว บทละครแปลกอีกเรื่อง 1 คือ เรื่องมณีพิไชยตอนต้น รู้ได้ในท้องสำนวนว่ากรมหลวงภูวเนตรนรินทรฤทธิ์ทรงแต่งในรัชกาลที่ 4 แต่มิได้ปรากฏว่าละครโรงใดเล่นเหมือนอย่างเรื่องอื่นๆ ที่กรมหลวงภูวเนตรฯ ทรงพระนิพนธ์ เช่นเรื่องสุวรรณหงส์ เป็นต้น จะเป็นด้วยเหตุใดหาทราบไม่ มีบทละครอีก 2 เรื่อง กล่าวกันว่าเกิดขึ้นเพราะภาษีละคร ด้วยตามพิกัดภาษีละครใครเล่นละครเรื่องรามเกียรติ์ต้องเสียภาษีถึงวันละ 20 บาท แต่ถ้าเล่นเรื่องละครนอกเสียภาษีเพียงวันละ 2 บาท จึงมีผู้คิดบทละครเรื่องทิพสังวาลย์เรื่อง 1 เรื่องคาวีตอนท้าวโสภิณลักนางเทพลีลาเรื่อง 1 ให้มียักษ์และลิงเล่นคล้าย ๆ กับเรื่องรามเกียรติ์ แต่เป็นเรื่องละครนอกสำหรับเล่นเลี่ยงพิกัดภาษี เป็นเรื่องแปลกด้วยเหตุนี้แต่บทละครนอกที่ชอบเล่นกันโดยมากนั้น มักตัดเอาเรื่องหนังสืออ่านมาแปลเป็นบทละคร คือ เรื่องพระอภัยมณีเรื่องลักษณวงศ์ เรื่องจันทโครพ ของสุนทรภู่ 3 เรื่องนี้ เป็นต้น กับเรื่องพระสมุทอีกเรื่อง 1 เหล่านี้เป็นเรื่องสำหรับเล่นละครผู้หญิง ยังมีเรื่องซึ่งคิดขึ้นสำหรับเล่นละครผู้ชายประสมโรงกับผู้หญิงอีกชนิดหนึ่ง เช่นเอาบทเสภามาแปลงเป็นบทเล่นละคร คือ ตอนขุนช้างไปช่วยแต่งงานพระไวย เป็นต้น

คึกฤทธิ์ ปราโมช (2541 : 80-81) ได้กล่าวว่ไว้ว่ารัชกาลที่ 4 มีคณะละครเกิดขึ้นเป็นจำนวนมากและต่างแข่งขันการหาเรื่องแปลกๆมาแสดงให้ละครคณะของตนเด่นกว่าคณะอื่นๆจึงทำให้มีบทละครใหม่ๆเกิดขึ้นในรัชกาลนี้หลายเรื่องด้วยกันเช่นบทละครเรื่องรามเกียรติ์ ตอนพระรามเดินดงบทละครเรื่องอิเหนา ตอน อุณากรรณ (จงแปลงบางแห่ง) บทละครเรื่อง ยุขันลิขิต (ดูเป็นทำนองนิทานเปอร์เซีย) บทเบิกโรงเรื่อง นารายณ์ปราบนนทกกดเบิกโรงเรื่อง พระรามเข้าสวนพิราบ บทเบิกโรงระบำต้นไม้เงินทอง และบทรำโคมและเนื่องจากในรัชกาลที่4มีคณะละครเกิดขึ้นเป็นจำนวนมากและต่างแข่งขันการหาเรื่องแปลกๆมาแสดงให้ละครคณะของตนเด่นกว่าคณะอื่นๆจึงทำให้มีบทละครใหม่ๆเกิดขึ้นในรัชกาลนี้หลายเรื่องด้วยกันเช่น (คึกฤทธิ์ ปราโมช. 2541 : 80-81)

1. บทละครเรื่องอภัยนุราช ซึ่งสุนทรภู่แต่งพระองค์เจ้าดวงประภาพระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว
2. บทละครเรื่องจันทโครพแปลงจากนิทานคำกลอนของสุนทรภู่
3. บทละครเรื่องลักษณวงค์แปลงจากนิทานคำกลอนของสุนทรภู่
4. บทละครเรื่องพระอภัยมณี แสดงจากนิทานคำกลอนของสุนทรภู่
5. บทละครเรื่องมณีพิไชย
6. บทละครเรื่องทิพยสังวาลย์
7. บทละครเรื่องคาวีตอนท้าวโสภิณลักนางเทพลีลา
8. บทละครเรื่องพระสมุท
9. บทละครเรื่องขุนช้างขุนแผน ตอนพระไวยแต่งงาน แปลงจากนิทานคำกลอนสำนวนเก่า

และบทละครที่พระองค์ทรงสนพระทัยในการประพันธ์ วรรณกรรม ส่วนหนึ่งของพระองค์เป็นเรื่องทางพระพุทธศาสนา เช่นบทพระราชนิพนธ์ร่ายยาว มหาเวสสันดรชาดก กัณฑ์วนปเวศน์ กัณฑ์ฉกษัตริย์นอกจากนี้ยังทรงพระราชนิพนธ์บทละครและบทระบำไว้หลายเรื่องดังนี้

1. บทละครเรื่องรามเกียรติ์ ตอนพระรามเดินดง
2. บทละครเรื่องอิเหนา ตอน อุณากรรณ(จงแปลงบางแห่ง)
3. บทละครเรื่อง ยุขันลิขิต (ดูเป็นทำนองนิทานเปอร์เซีย)
4. บทเบิกโรงเรื่อง นารายณ์ปราบนนทก
5. เบิกโรงเรื่อง พระรามเข้าสวนพิราบ
6. บทเบิกโรง ระบำต้นไม้เงินทอง
7. บทรำโคม

สมบัติ พลายน้อย (2544 : 193) ได้กล่าวว่าบทละครที่พบในรัชกาลที่ 4 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสนพระทัยในการประพันธ์วรรณกรรม ส่วนหนึ่งของพระองค์เป็นเรื่องทางพระพุทธศาสนา เช่นบทพระราชนิพนธ์ร่ายยาว มหาเวสสันดรชาดก กัณฑ์วนปเวศน์ กัณฑ์ฉกษัตริย์ นอกจากนี้ยังทรงพระราชนิพนธ์บทละครและบทระบำ บทละครหลวงในรัชกาลที่ 4 ทรงพระราชนิพนธ์เรื่องรามเกียรติ์ตอนพระรามเดินดงขึ้นใหม่ อย่างพระราชนิพนธ์รามเกียรติ์รัชกาลที่ 2 ตอน 1 เป็นหนังสือ 4 เล่มสมุดไทย ทรงพระราชนิพนธ์แปลงบทเบิกโรง เรื่องพระนารายณ์ปราบนนทุกเรื่องเรื่องพระรามเข้าสวนพิราพเรื่องหนึ่งเรื่องระบำเรื่องหนึ่ง ทรงแต่งบทพระฤษี และบทรำต้นไม้ทองเงินเบิกโรงก็อีกหลายบท ในเรื่องอิเหนาได้ทรงพระราชนิพนธ์แปลงบทตอนอุณากรรณบางแห่งแต่พระราชนิพนธ์ที่ทรงแปลงนั้นแยกไว้เป็นแผนกหนึ่ง

ภาพที่ 6.7 บทละครเรื่องรามเกียรติ์ในรัชกาลที่ 4
ที่มา : ศันสนีย์ วีระศิลป์ชัย (2546 : 145)

บทละครพระราชนิพนธ์ ในรัชกาลที่ 5

สมบัติ พลายน้อย (2539 : 123) กล่าวว่าพระราชพิธีสิบสองเดือน ทรงพระราชนิพนธ์เมื่อปี พ.ศ. 2431 ลงพิมพ์เป็นตอน ๆ ในหนังสือวชิรญาณ ใช้สำนวนร้อยแก้ว เป็นหนังสือเกี่ยวกับพระราชพิธีต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในแต่ละเดือน พระราชพิธี 12 เดือน มีในกฎมณเฑียรบาลมาแต่ครั้งกรุงเก่า ต่อมารัชกาลที่ 5 ทรงค้นคว้าจากตำราดั้งเดิมและตรวจสอบความถูกต้องอีกครั้ง แล้วจึงทรงพระราชนิพนธ์เป็นความเรียงอธิบายไว้ ที่สำคัญ ได้แก่ พิธีไล่เรือไล่น้ำในเดือนอ้าย เป็นพิธีเร่งให้น้ำลด เพื่อชาวนาจะได้เริ่มเกี่ยวข้าวใส่ยุ้งฉาง พิธีตรียัมปวาย หรือพิธีโล้ชิงช้า เพื่อสักการบูชาเทพเจ้าที่ทรงดลบันดาลให้พืชพันธุ์ธัญญาหารสมบูรณ์ และเป็นงานเฉลิมฉลองผลผลิตใหม่จากไร่นาที่อุดมสมบูรณ์ พิธีธานยเฑาะย์ หรือพิธีเผาข้าว จัดขึ้นในเดือนสาม เพื่อส่งแม่โพสพเทพีแห่งข้าว กลับคืนสู่ถิ่นเดิม หลังจากเสร็จการนวดข้าวและขนข้าวขึ้นยุ้งฉางแล้ว

สุรพล วิรุฬห์รักษ์ (2543 : 201-202) กล่าวไว้ว่ารัชกาลที่ 5 ทรงเป็นกวีเอกที่ยิ่งใหญ่พระองค์หนึ่งในแผ่นดินสยาม พระองค์ทรงพระราชนิพนธ์วรรณกรรมไว้อย่างมากมาย พระราชนิพนธ์ของพระองค์ท่านที่ได้รับความนิยมและใช้เป็นส่วนหนึ่งของแบบเรียนคือลิลิตนิทราชาคริต ทรงพระราชนิพนธ์ในปี พ.ศ. 2421 โดยใช้ทำนองแต่งด้วยโครงสี่สุภาพ อาศัยเค้าโครงเรื่องจากนิทานอาหรับโบราณ ทรงพระราชนิพนธ์งานชิ้นนี้เพื่อพระราชทาน ให้กับพระบรมวงศานุวงศ์ในโอกาสวันขึ้นปีใหม่ รัชกาลที่ 5ทรงเป็นผู้แรกที่นำนิทาน อาหรับราตรี (The Thousand and One Nights หรือ The Arabian Night's Entertainments) มาพระราชนิพนธ์เป็นภาษาไทย โดยทรงเก็บความจากเรื่อง Sleeper Awaken ซึ่งเป็นนิทานย่อยเรื่องหนึ่งในจำนวน 1001 เรื่องในอาหรับราตรีมาเรียบเรียงใหม่ แล้วทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯให้กรมหลวงวิชิตปรีชากร ตรวจแก้ไขถ้อยคำ จากนั้นโปรดเกล้าฯ ให้พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) ตรวจทาน และจัดพิมพ์เพื่อพระราชทานแก่พระบรมวงศานุวงศ์ เนื่องในโอกาสวันขึ้นปีใหม่ พระองค์ทรงพระราชนิพนธ์เรื่องจบโดยใช้เวลาเพียง 29 วัน เพื่อให้ทันต่อโอกาสดังกล่าว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแปลชื่อเรื่องว่า นิทราชาคริต มีความหมายว่า การหลับและการตื่น หรือหลับ ๆ ตื่น ๆ ตามแบบพฤติกรรมของตัวละครในเรื่อง นิทานเรื่อง Sleeper Awaken เป็นส่วนหนึ่งของ Arabian Night's Entertainments ซึ่งไม่ทราบผู้แต่ง ต่อมาก็ได้มีชาวฝรั่งเศสชื่อ Antony Galland ได้แปลเป็นภาษาฝรั่งเศสและพิมพ์เป็นเล่มเล็ก ๆ จำนวน 12 เล่ม ใช้ชื่อว่า Thousand and One Nights Aribian Stories ต่อมามีคนนำไปแปลเป็นภาษาอังกฤษ อีกหลายสำนวน สำนวนที่ดีที่สุดคือผลงานของ Edward William Lane แต่ฉบับที่พระองค์นำมาแปลนั้น ไม่ทราบว่าใครเป็นผู้แต่ง และเป็นสำนวนของผู้ใด และพระองค์ก็มีพระราชวินิจฉัยว่า พระราชนิพนธ์ของพระองค์เป็นแบบโนเวลส์ไทย ซึ่งจะไม่เป็นหนังสือสำคัญเพราะพระองค์พระราชนิพนธ์เล่นๆเนื่องจากโปรดในความสนุกของเรื่อง

ภาพที่ 6.8 เรื่องลิลิตนิทราชาคริตเมื่อรัตนโกสินทร์ศก 111 (พ.ศ. 2435)
ที่มา : กรมพระยาดำรงราชานุภาพ (2546 : 21)

พรทิพย์ ด่านสมบูรณ์ (2551 : 57) ได้กล่าวถึงการเสี่ยงทายว่าพืชพันธุ์ธัญญาหารในปีต่อไปจะอุดมสมบูรณ์และเจริญงดงามดีเพียงใด ในพิธีสัมพัจฉรฉินท์หรือพิธีส่งท้ายปีเก่า เป็นพิธีประจำปีในคติพราหมณ์ที่ถูกแปลงเป็นพุทธ จัดขึ้นในเดือนสี่เพื่อความเป็นสวัสดิมงคลแก่พระนครพิธีสงกรานต์หรือพิธีรับปีใหม่ เป็นพิธีพราหมณ์ จัดขึ้นในเดือนห้าทั้งยังมีการทำพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา ซึ่งเป็นการดื่มน้ำสาบานของข้าราชการสำนักว่าจะจงรักภักดีไม่คิดกบฏต่อกษัตริย์ พิธีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ จัดขึ้นในเดือนหก เพื่อเสี่ยงทายความอุดมสมบูรณ์และสร้างขวัญกำลังใจให้แก่ราษฎรที่ทำการเกษตรเพื่อยังชีพ การพระราชกุศลสลากภัตของหลวง สลากภัตของหลวงเป็นวิธีการทำบุญเลี้ยงพระแบบหนึ่ง จัดขึ้นในเดือนเจ็ด โดยอุบาสกอุบาสิกาจับสลากรายชื่อของพระสงฆ์เพื่อนำภัตตาหารไปถวายการพระราชกุศลเสด็จถวายพุ่ม จัดขึ้นในเดือนแปด เป็นการถวายเครื่องสักการะในช่วงเข้าพรรษาแด่พระสงฆ์ ตลอดจนการสักการะพระพุทธปฏิมาและพระบรมอัฐิของบูรพกษัตริย์พระราชพิธีตุลาภาร จัดขึ้นในเดือนเก้า เพื่อสะเดาะพระเคราะห์หรือบำเพ็ญทาน ตามธรรมเนียมที่ปฏิบัติมาแต่ครั้งสมัยอยุธยาตอนต้น พระราชพิธีสารท จัดขึ้นในเดือนสิบ เดิมเป็นพิธีพราหมณ์ ต่อมาปรับเปลี่ยนเป็นพิธีในพุทธศาสนา มีการกวนข้าวทิพย์ที่ปรุงด้วยถั่ว งา นม เนย ฯลฯ เพื่อถวายแด่พระสงฆ์ พระราชพิธีถวายผ้าพระกฐิน จัดขึ้นในวันแรม 8 ค่ำ เดือน 11 พระมหากษัตริย์จะเสด็จพระราชดำเนินทั้งสถลมารคและชลมารคเพื่อถวายผ้าพระกฐินยังพระอารามหลวงต่าง ๆ พระราชพิธีจองเปรียง ลอยพระประทีป จัดขึ้นในเดือน 12 โดยพระราชพิธีจองเปรียงเป็นการบูชาเทวดา ส่วนการลอยพระประทีปเป็นการขอขมาและบูชาพระคุณแม่พระคงคา

ภาพที่ 6.9 พระราชพิธีเดือนอ้ายไล่เรือเถลิงพิธีตรียัมพวาย
ที่มา : สมบัติ พลายน้อย (2544 : 132)

ยุพร แสงทักษิณ (2551 : 143) กล่าวว่าบทละครเรื่อง เงาะป่าทรงพระราชนิพนธ์ขึ้นในปี พ.ศ. 2448 ละครเรื่องเงาะป่า ได้รับการยกย่องว่าเป็นวรรณคดีเรื่องเอกของไทยที่จัดเข้าลักษณะวรรณคดีโศกนาฏกรรมแบบตะวันตก ทรงพระราชนิพนธ์ในช่วงที่ทรงพักฟื้นจากการประชวรด้วยพระโรคมาลาเรีย เมื่อเดือนกุมภาพันธ์ ร.ศ.124 (พ.ศ.2448) โดยใช้เวลาทรงนิพนธ์ 8 วัน โดยมีจุดมุ่งหมายเพื่อให้เกิดความเพลิดเพลินพระราชหฤทัยในระหว่างการพักฟื้นจากการประชวรพระราชนิพนธ์เรื่องเงาะป่าเป็นเรื่องที่แสดงให้เห็นพระอัจฉริยภาพทางศิลปะทั้งในด้านวรรณศิลป์ นาฏศิลป์และคีตศิลป์ ลักษณะคำประพันธ์เป็นบทละครรำ นอกจากนี้ยังได้ทรงพระราชนิพนธ์เกี่ยวกับ “รูปพวกเงาะโดยสังเขป” ความรู้เกี่ยวกับรูปร่างหน้าตา นิสัยใจคอ และสภาพชีวิตความเป็นอยู่ของพวกเงาะ เนื้อเรื่องเต็มไปด้วยสาระมีแนวคิดสำคัญที่เป็นสากลคือ เรื่องของความรัก ซึ่งเป็นความรู้สึกอันยิ่งใหญ่ที่เกิดขึ้นตามธรรมชาติของมวลมนุษย์ชาติ ทุกภาษาและทุกชนชั้น

“จบ บทประดิษฐ์แกล้ง กล่าวกลอน เรื่อง หลากเล่นละคร ก็ได้
เงาะ ก็อยู่เกิดในดอน แดนพัท ลุงแฮ ป่า เป็นเรือนยากไร้ ย่อมรู้รักเป็น”

การที่ทรงเลือก “ความรัก” มาเป็นแนวคิดสำคัญของเรื่องเงาะป่าซึ่งเป็นเรื่องราวของชีวิตของตัวละครที่ เป็นชนกลุ่มน้อยที่ปราศจากความสำคัญและยังป่าเถื่อนในสายตาของคนเมือง แสดงให้เห็นถึงแนวพระราชดำริว่า มนุษย์นั้นมีความเสมอเหมือนกันในด้านอารมณ์และความรู้สึก แม้จะต่างเพศผิวพันธ์จะเจริญหรือล้าหลังก็ตาม

ภาพที่ 6.10 บทละครเรื่องเงาะป่า ในรัชกาลที่ 5
ที่มา : มัทนี รัตนิน (2541 : 78)

คมคาย กลิ่นภักดี (2553 : 142) ได้กล่าวว่า “ไกลบ้าน” เป็นพระราชนิพนธ์ลายพระราชหัตถเลขาในรัชกาลที่ 5เมื่อครั้งเสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ 2 เมื่อปี พ.ศ. 2450 พระราชทานแก่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้านิภานภดล กรมขุนอ่ทองเขตขัตติยนารรี ผู้ซึ่งสนองพระเดชพระคุณสมเด็จพระบรมชนกนาถในตำแหน่งเลขาธิการฝ่ายใน รวมจำนวน 43 ฉบับ เสด็จประพาสยุโรปเป็นระยะเวลา 225 วัน ทรงพระราชนิพนธ์เกี่ยวกับพระราชภารกิจแต่ละวันนับตั้งแต่เสด็จลง เรือพระที่นั่งมหาจักรี ออกจากกรุงเทพมหานคร ผ่านประเทศต่าง ๆ โดยทางเรือและรถไฟตามลำดับ ได้แก่ ประเทศสิงคโปร์ อิตาลี สวิตเซอร์แลนด์เยอรมนี ฝรั่งเศส อังกฤษ เบลเยี่ยม เดนมาร์ก และประเทศนอร์เวย์เป็นการเล่าทำนองการบันทึกจดหมายเหตุ หรือรายงานประจำวัน อีกทั้งมีเกร็ดความรู้เรื่องราวต่าง ๆ พร้อมทั้งเสนอแนวพระราชดำริและพระราชวินิจฉัยส่วนพระองค์ต่อเหตุการณ์ต่าง ๆ เฉพาะส่วนที่เกี่ยวข้องระหว่างเสด็จประพาส สะท้อนให้เห็นทัศนคติ สภาพบ้านเมือง สังคม ชีวิตความเป็นอยู่ของบุคคลในแต่ละประเทศ โดยเฉพาะทัศนียภาพ ภูมิประเทศ ภูมิอากาศ ธรรมชาติ ตลอดจนความเจริญทางวิทยาการของนานาอารยประเทศ

พระราชวิจารณ์ทรงพระราชนิพนธ์เป็นร้อยแก้ว โดยจุดประสงค์ในการพระราชนิพนธ์งานชิ้นนี้เพื่อพระราชทานเป็นความรู้แก่นักวิชาการ ที่ต้องการค้นคว้าเกี่ยวกับพระราชกรณียกิจของพระองค์ท่านในเรื่องด้านต่างๆ ลักษณะของงานพระราชนิพนธ์ฉบับนี้ มีลักษณะคล้ายกับจดหมายเหตุ

บทละครพระราชนิพนธ์ ในรัชกาลที่ 6

ปิ่นมณี มาลากุล, ม.ล (2531 : 125-126) กล่าวถึงจุดเด่นอีกอย่างในพระราชนิพนธ์เกี่ยวกับเรื่องรัก ๆ ใคร่ ๆ ซึ่งมีอยู่เป็นจำนวนมากนั้น ทรงใช้สำนวนที่ได้รับความนิยมว่าเป็นวรรณกรรมอันล้ำค่า โดยเฉพาะในตอนสำคัญของเรื่องที่เกี่ยวกับบทสวาทของตัวละคร บทโต้ตอบระหว่างหญิงชายในการแสดงความรัก หรือบทขับลำนำในลีลาอันกล่าวถึงธรรมชาติแห่งเพศก็ดี ผู้อ่านจะได้อรรถรสที่ซาบซึ้งแสนหวาน ซึ่งเป็นภาษาของกวีผู้เลิศด้วยพระปรีชาสามารถอย่างน่าพิศวง

ภาพที่ 6.11 รัชกาลที่ 6 ทรงแสดงในบท “นายมั่นปืนยาว” ในเรื่องพระร่วง
ที่มา : จุฑาทิพย์ อังศุสิงห์ (2547 : 91)

พระราชนิพนธ์คารมรักเหล่านี้นอกจากประทับใจคนอ่านแล้วผู้ประพันธ์เพลงในยุคต่อมาหลายท่าน ยังได้นำมาเป็นเนื้อเพลงไทยสากลหลายต่อหลายเพลง ซึ่งล้วนแต่เป็นเพลงที่ฮิตติดอันดับความนิยมอย่างสูง ในความซาบซึ้งคารมรักของเนื้อเพลงจมื่นอมรดรุณารักษ์ (แจ่ม สุนทรเวช) เคยรวบรวมคารมรักเหล่านี้ลงในหนังสือ “วชิราวุธานุสรณ์” เมื่อปี พ.ศ. 2506 มาครั้งหนึ่งแล้ว จึงขอนำบทพระราชนิพนธ์ที่ล้ำค่าบางตอน มาย้อนระลึกความประทับใจกันอีกครั้ง

จากบทละครเรื่อง “ท้าวแสนปม” ซึ่งทรงพระราชนิพนธ์ไว้เมื่อเดือนมีนาคม พ.ศ. 2456 กว่าร้อยปีมาแล้ว พระชินเสน พระเอกของเรื่อง ได้แปลงองค์เป็นท้าวแสนปม แฝงกายเข้าไปพำนักอยู่กับตาเฒ่าคนเฝ้าสวนหลวง จนได้พบปะนางอุษา นางเอก และถวายมะเขือที่จารึกคารมรักเป็นปริศนาไว้ว่า

ในลักษณ์นั้นว่านิจจาเอ๋ย
กระไรเลยหัวอกหมกไหม้
อกผ่าวราวสุมรุมไฟ
ทำไฉนจะพ้นไฟราญ
เสียแรงเกิดมาเป็นนักรบ
เผ่าพงศ์ทรงภพมหาศาล
สู้กรากกรำลำบากยากนาน
ยอมเป็นปมเป็นปานเปรอะไป
ได้เห็นแก้วประเสริฐเลิศชม
จะนิยมก้อนกรวดกระไรได้

เคยพบสาวฟ้าสุราลัย
หรือจะใฝ่ในชาวปัถพิน
โอ้แก้วแววววับช่างจับจิต
จะใคร่ปลิดปลดมาดังถวิล
โอ้เอื้อมสุดหล้าดังฟ้าดิน
จะได้สมดังจินต์ฉันใด ฯ

นางอุษาก็เขียนตอบมาในพลูจีบ ประทานให้เจ้าของมะเขือว่า

ในลักษณ์นั้นว่าน่าประหลาด
เป็นเชื้อชาตินักรบเก่งกล้า
เหตุไฉนย่อท้อรออรา
ฤาจะกล้าแต่เพียงวาท
เห็นแก้วแววววับที่จับจิต
ไยไม่คิดอาจเอื้อมให้เต็มที่
เมื่อไม่เอื้อมจะได้อย่างไรมี
อันมณีหรือจะโลดไปถึงมือ
อันของสูงแม้ปองต้องจิต
ถ้าไม่คิดปีนป่ายจะได้หรือ
ไม่ใช่ของตลาดที่อาจซื้อ
ฤาแย่งยื้อถือได้โดยไม่ยอม
ไม่คิดสอยมัวคอยดอกไม้ร่วง
คงชวดพวงบุปผชาติสะอาดหอม
ดูแต่ภุมรินเที่ยวบินตอม
จึ่งได้ดอมอบกลิ่นสุมาลี ฯ

พระชินแสนผู้คลั่งรักอย่างล้นหัวใจ จึงดอดเข้าไปแฝงตัวอยู่ในสวน ก็ได้ยินนางระบายอารมณ์รักออกมาว่า

โอ้ว่าดวงใจอยู่ไกลลิบ
เหลือจะหยิบมาชมภิรมย์สันต์
เหมือนดวงดาววาววาวอยู่ไกลครัน
ชิดสวรรค์สุดเอื้อมมาเชยชม
เสียแรงชื่ออุษานารี
ไยไม่มีเทวามาอุ้มสม
ปล่อยให้นั่งฟูมฟกอกตรม
ร้อนระบมอนาถจะขาดใจ
รสใดไม่เหมือนรสรัก
หวานนักหวานใดจะเปรียบได้

แต่มิได้เชยชมสมใจ
ชมใดไม่เทียบเปรียบปาน
อ้าองค์เทวาสุรารักษ์
ทรงฤทธิ์สิทธิศักดิ์มหาศาล
ช่วยดลใจให้ชู้คู่ชีวาน
เชียวซ่านรักบ้างอย่างข้านี้

จากละครเรื่อง “เวนิสวานิช” ทรงพระราชนิพนธ์เมื่อเดือนธันวาคม พ.ศ. 2459 ทรงแปลมาจากบทประพันธ์ของ วิลเลียม เชคสเปียร์ หัวใจของเรื่องนี้เป็นเล่ห์ของพ่อค้ายิว แต่ก็มีบทคารมรักจับใจ ซึ่งกลายมาเป็นเนื้อร้องเพลงไทยสากลฮิตติดอันดับบทพระราชนิพนธ์ในด้านคารมรักของรัชกาลที่ 6 ซึ่งได้รับการถวายพระราชสมัญญา “พระมหาธีรราชเจ้า” นี้ นับเป็นเพชรเม็ดงาม และเป็นสมบัติอันล้ำค่าของวงวรรณกรรมไทยตลอดมา

กรมศิลปากร (2547 : 108) กล่าวถึงรัชกาลที่ 6 ทรงได้รับการถวายพระราชสมัญญา “พระมหาธีรราชเจ้า” ก็เนื่องมาจากผลงานทางวรรณกรรมที่ทรงพระราชนิพนธ์ออกมามากมายและหลายประเภท ทั้งโคลง ฉันท์ กาพย์ กลอน ร้อยแก้วหลายรส ทั้งแนวธรรมะ ตลกขบขัน แนวปลุกใจให้รักชาติ และแนวประวัติศาสตร์ งานที่ทรงพระราชนิพนธ์ไว้มากอีกอย่างก็คือบทละคร และโปรดการแสดงละครด้วยพระองค์เอง แต่ไม่เคยทรงเลือกรับบทพระเอกเลยโดยมากจะทรงแสดงในบทที่มีความสำคัญไม่ว่าจะเป็นบทตลกที่ทำให้ผู้ดูขบขัน อย่างเช่นในเรื่อง พระร่วงทรงแสดงเป็นนายมั่นปืนยาวในเรื่อง กุศโลบายทรงเป็น คาดิแนลในเรื่อง วิวาห์พระสมุทรเป็น นาวาโทไลออนเป็นต้น

กนกลักษณ์ลาภเวที (2549 : 75-76) ได้กล่าวถึงบทละครร้องเป็นศิลปะการแสดงแบบใหม่ ที่กำเนิดขึ้นในตอนปลายรัชสมัยรัชกาลที่ 6 ได้ปรับปรุงขึ้นโดยได้รับอิทธิพลจากละครต่างประเทศ ต้นกำเนิดละครร้องมาจากการแสดงของชาวมลายู เรียกว่า “บังสาวัน” ได้เคยเล่นถวายรัชกาลที่ 5 ทอดพระเนตรครั้งแรกที่เมืองไทรบุรี และต่อมาละครบังสาวันได้เข้ามาแสดงในกรุงเทพฯ โรงที่เล่นอยู่ที่ข้างวังบูรพา พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ ทรงแก้ไขปรับปรุงเป็นละครร้องเล่นที่โรงละครปรีดาลัย คณะละครนี้ต่อมาได้เปลี่ยนเรียกชื่อว่า “ละครหลวงนฤมิตร” บางครั้งคนยังนิยมเรียก “ละครปรีดาลัย” อยู่ต่อมาเกิดคณะละครร้องแบบปรีดาลัยขึ้นมากมาย เช่น คณะปราโมทัย ปราโมทย์เมือง ประเทืองไทย วิไลกรุง ไฉวเวียง เสรีสำเริง บันเทิงไทย นาครบันเทิง ได้นิยมกันมาจนถึงสมัยรัชกาลที่ 6 และรัชกาลที่ 7 และครั้งหลังสุด คือ โรงละครนาคบันเทิงของแม่บุนนาค กับโรงละครเทพบันเทิงของแม่ช้อย

นอกจากนี้ได้กำเนิดละครร้องขึ้นอีกแบบหนึ่ง โดยสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ สยามมกุฎราชกุมาร ทรงดัดแปลงละครของชาวตะวันตกจากละครอุปรากร ที่เรียกว่า “โอเปอเรติก ลิเบรตโต” มาเป็นละครในภาษาไทย และได้รับความนิยมอีกแบบหนึ่ง ละครร้องจึงแบ่งออกเป็น 2 ชนิด คือ ละครร้องสลับพูด ในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์และละครร้องล้วนๆ ในสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ สยามมกุฎราชกุมาร (รัชกาลที่ 6) ผู้แสดงละครร้องสลับพูด ใช้ผู้หญิงแสดงล้วน ยกเว้นแต่ตัวตลก หรือจำอวด ใช้ผู้ชายแสดง ละครร้องล้วน ๆ ใช้ผู้ชายและผู้หญิงแสดงจริงตามเนื้อเรื่องการแต่งกายละครร้องสลับพูดแต่งตามฐานะของตัวละครส่วนละครร้องล้วน ๆ แต่งแบบละครพันทาง หรือตามลักษณะของตัวละครในเรื่องเรื่องที่แสดง

ละครร้องสลับพูด แสดงเรื่อง ตุ๊กตายอดรัก ขวดแก้วเจียระไน เครือณรงค์ กากี ภารตะ สาวเครือฟ้า ละครร้องล้วน ๆ แสดงเรื่อง สาวิตรีการแสดง ละครร้องสลับพูด มีทั้งบทร้องและบทพูด ยึดถือการร้องเป็นส่วนสำคัญ มีลูกคู่คอยร้องรับอยู่ในฉาก ยกเว้นแต่ตอนที่เป็นการเกริ่นเรื่องหรือดำเนินเรื่อง ลูกคู่จะเป็นผู้ร้องทั้งหมด

คมสันต์ วงค์วรรณ์ (2551 : 49) กล่าวถึงละครพูดล้วน ๆ ในสมัยโบราณใช้ผู้ชายแสดงล้วน ต่อมานิยมใช้ผู้แสดงเป็นชายล้วน ต่อมานิยมใช้ผู้แสดงชายจริงหญิงแท้ละครพูดแบบร้อยกรองใช้ผู้แสดงทั้งชายและหญิง มีบุคลิกและการแสดงเหมาะสมตามลักษณะที่บ่งไว้ในบทละคร น้ำเสียงแจ่มใสชัดเจนดี เสียงกังวาน พูดฉะฉาน ไหวพริบดีละครพูดสลับลำ ใช้ผู้แสดงทั้งชายและหญิงเหมือนละครพูดแบบร้อยกรองละครพูดล้วน ๆ เรื่องที่แสดงเรื่องแรก คือ เรื่อง “โพงพาง” เมื่อ พ.ศ. 2463 เรื่องต่อมาคือ "เจ้าข้าสารวัด" ทั้งสองเรื่อง เป็นพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

คมคาย กลิ่นภักดี (2553 : 80-81) กล่าวว่าบทละครพูดเริ่มขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5 ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีการแสดงละครพูดสมัครเล่นเป็นครั้งแรก เนื้อเรื่องละครพูดที่แสดงในสมัยนี้ ดัดแปลงมาจากบทละครรำที่รู้จักกันอย่างแพร่หลาย พ.ศ. 2422 หลังจากที่รัชกาลที่ 6 ทรงพระราชนิพนธ์ลิลิตนิทราชาคริต จบบริบูรณ์แล้ว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สมาคม “แมจิกัลโซไซเอตี” โดยมีสมเด็จฯ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ เป็นนายกสมาคมจัดการแสดงละครเรื่องนี้ขึ้น ทรงเป็นผู้กำหนดตัวละครเอง โดยทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กรมหมื่นทิวากรวงษ์ประวัติ เป็นอาบูหะซัน พระองค์เจ้าจิตรเจริญ คือ สมเด็จฯเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัตติวงศ์ เป็นตัวนางนอซาตอล พ.ศ. 2425 รัชกาลที่ 5ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดการแสดงละครเรื่องอิเหนาในงานเฉลิมพระราชมนเทียร พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท ละครที่แสดงในครั้งนี้เป็นละครรำ แต่มีบทเจรจาที่ทรงพระราชนิพนธ์เองบ้าง ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากรและเจ้านายพระองค์อื่น ๆ แต่งถวายบ้าง พ.ศ. 2447 สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ สยามมกุฎราชกุมาร ทรงสำเร็จการศึกษา และเสด็จนิวัติประเทศไทยแล้ว ทรงตั้ง “ทวีปัญญาสโมสร” ขึ้นในพระราชอุทยานสราญรมย์ แต่ในสมัยเดียวกันนี้ได้มีการตั้ง “สามัคยาจารย์สโมสร” ซึ่งมีเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีเป็นประธานอยู่ก่อนแล้ว กิจกรรมของ 2 สโมสรที่คล้ายคลึงกัน คือการแสดงละครพูดแบบใหม่ที่ได้รับอิทธิพลจากละครตะวันตก สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ ทรงมีส่วนร่วมในกิจการการแสดงละครพูดของทั้ง 2 สโมสรนี้ จึงได้ถวายพระเกียรติว่าทรงเป็นผู้ให้กำเนิดละครพูดในสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นยุคทองของละครพูด ประชาชนให้ความสนใจต่อละครประเภทนี้มาก เพราะเห็นว่าเป็นของแปลกและแสดงได้ง่าย พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสนับสนุนละครพูดอย่างดียิ่ง ทรงพระราชนิพนธ์บทละครพูดที่ดีเด่นเป็นจำนวนมาก และทรงร่วมในการแสดงด้วยหลายครั้งละครพูดแบ่งได้เป็นประเภทใหญ่ ๆ คือละครพูดล้วนๆ หรือละครพูดแบบร้อยแก้วละครพูดแบบร้อยกรองและละครพูดสลับลำ

วรชาติ มีชูบท (2553 : 41) กล่าวไว้ว่าในสมัยรัชกาลที่ 6 นับเป็นยุคทองของศิลปะด้านการแสดง ทั้งแบบจารีตคือ โขน ละครนอก ละครใน และละครแบบใหม่ซึ่งได้รับอิทธิพลของประเทศตะวันตก อันได้แก่ ละครร้อง ละครพูด ละครดึกดำบรรพ์ ความสนพระทัยของพระองค์ต่องานแสดงนั้น มิใช่เพียงแต่การทอดพระเนตรดังเช่นรัชกาลที่ผ่านมา แต่ได้มีส่วนพระราชนิพนธ์บทละครทั้ง

ภาษาไทย และภาษาต่างประเทศรวมประมาณ 180 เรื่อง ทรงควบคุมการแสดง และทรงแสดงร่วมด้วย

และการแสดงโขนถือเป็นศิลปะขั้นสูงของไทยที่มีมาตั้งแต่อดีตทั้งส่วนของพระมหากษัตริย์และประชาชนทั่วไป รัชกาลที่ 6 ทรงสนับสนุนศิลปะการแสดงโขนด้วยการพระราชนิพนธ์บท ทรงควบคุมการจัดแสดงและฝึกซ้อมด้วยพระองค์เอง เนื่องจากผู้แสดงล้วนเป็นข้าราชบริพารในพระองค์จึงรู้จักกันในนามโขนสมัครเล่น ต่อมาเมื่อผู้แสดงได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์ให้สูงขึ้นเป็นลำดับ จึงมีชื่อเรียกว่าโขนบรรดาศักดิ์ ซึ่งเริ่มมีมาตั้งแต่ครั้งยังดำรงตำแหน่งสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช มหาดเล็กในพระองค์ได้รวมตัวกันเล่นโขนเพื่อความสนุกสนาน พระองค์จึงทรงโปรดฯให้ครูโขนละครจากคณะของเจ้าพระยาเทเวศรวงศ์วิวัฒน์ (หม่อมราชวงศ์หลาน กุญชรฯ) เป็นผู้ฝึกหัด พระองค์ทรงมีพระราชดำริว่าโขนสมัครเล่นสมควรจะแสดงได้ดีกว่าโขนอาชีพ เนื่องจากมีพื้นฐานการศึกษาที่ดีกว่า โดยเทียบเคียงกับประเทศอังกฤษว่ายกย่องศิลปินให้เป็นขุนนางการที่รัชกาลที่ 6 ทรงสนับสนุนการแสดงโขน นอกจากจะเป็นการอนุรักษ์ศิลปะการแสดงให้คงอยู่แล้ว พระองค์ยังได้ทรงใช้ศิลปะการแสดงดังกล่าวในการสอดแทรกพระราโชบายหรือพระราชดำริ โดยเฉพาะโขนซึ่งใช้วรรณคดีเรื่องรามเกียรติ์เป็นหลักในการแสดง มุ่งเน้นความสำคัญด้านคุณธรรมและยกย่องพระมหากษัตริย์ที่เปรียบประดุจสมมติเทพ

วิมลศรี อุปรมัย (2553 : 145-146) กล่าวว่า “ละคร” อิทธิพลของประเทศตะวันตกที่มีต่อศิลปะของไทยในสมัยรัชการที่ 6 ซึ่งเห็นได้อย่างเด่นชัดคือศิลปะการแสดงละคร โดยรัชกาลที่ 6 ทรง นำแบบอย่างมาเผยแพร่ ทั้งบทละคร วีธีแสดง การวางตัวละครบนเวที การเปล่งเสียงพูด พระองค์ทรงมีบทบาททั้งการพระราชนิพนธ์บทละคร ทรงควบคุมการแสดงและทรงแสดงร่วม นับเป็นการเปลี่ยนแปลงรูปแบบความบันเทิงจากสมัยจารีตที่ชนชั้นนำนิยมดนตรีไทยและละครในบทพระราชนิพนธ์และการจัดแสดงของรัชกาลที่ 6 หัวมิใช่เพียงเพื่อความบันเทิงเท่านั้น แต่พระองค์ยังทรงสอดแทรกพระราโชบายที่มุ่งปลูกฝังแก่ประชาชน ดังเช่น เรื่องพระร่วง นับเป็นละครอิงประวัติศาสตร์ที่แสดงถึงความมีสติปัญญาของพระร่วงต่อการปลดปล่อยดินแดนสุโขทัยให้หลุดพ้นจากอำนาจขอม ขณะเดียวกันก็แสดงถึงความรักแผ่นดินและความจงรักภักดีต่อผู้นำจากบทของนายมั่นปืนยาว โดยพระองค์ทรงแสดงในบทบาทดังกล่าวนี้ด้วย บทละครเรื่องนี้จึงเป็นต้นแบบของละครปลุกใจให้รักชาติ สอดคล้องกับแนวพระราชดำริ เรื่องชาตินิยมซึ่งเป็นพระราโชบายที่สำคัญยิ่งอย่างหนึ่งของรัชสมัยนี้ ดังเช่นบทร้องในละครเรื่องพระร่วงตอนหนึ่งที่ว่า

...ข้าเจ้าผู้เป็นไทย จงใจรักและภักดี
ต่อองค์พระทรงศรี สถิตเกล้าเหล่าประชา
ขอนั่งพระสมภาร ทุกวันวารขอเป็นข้า
เต็มใจใฝ่อาสา ต่อสู้หมู่ไพรี ...

ด้วยความเอาพระราชหฤทัยใส่ต่อศิลปะด้านการแสดงโขนละคร พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงโปรดฯ ให้จัดระเบียบกรมมหรสพที่เคยมีแต่เดิมตั้งแต่รัชกาลที่ 5 ใหม่ กล่าวคือในอดีตกรมมหรสพมีหน้าที่เกี่ยวกับการละเล่นของหลวง 5 ประเภทคือ ระเบง โมงครุ่ม กุลาตีไม้ แทงวิสัย และกระอั้วแทงควาย ครั้นถึงรัชกาลที่ 6 ก็ทรงโปรดฯ ให้กรมมหรสพดูแล 4 หน่วยงานคือ กรมโขนหลวง กรมปี่พาทย์หลวง กรมช่างมหาดเล็ก และกองเครื่องสายฝรั่งหลวง ผู้ที่มีความสามารถ

ด้านการแสดงและได้เข้ารับราชการในกรมมหรสพมักเป็นที่ทรงโปรดปรานของรัชกาลที่ 6 จึงได้รับการเลื่อนตำแหน่งเร็วกว่าบุคคลอื่น ประกอบกับการใช้จ่ายเงินจำนวนเพื่อจัดการแสดงโขนละครจึงทำให้เป็นบุคคลกลุ่มหนึ่งไม่พอใจอันเป็นปัจจัยเสริมให้เกิดการรียกร้องทางการเมือง

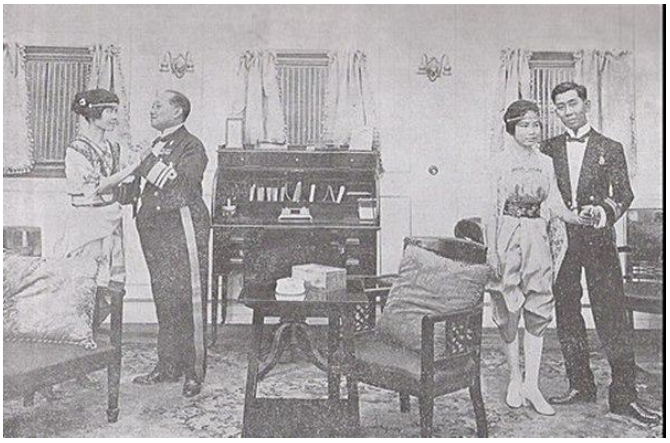

ภาพที่ 6.12 ละครเรื่อง “โพงพาง” ร.6 (คนซ้าย) กับ ม.จ.วัลลภาเทวี (คนขวา)
ที่มา : กุลทรัพย์ เกษเม่นกิจ (2536 : 136)

สรุปได้ว่าบทละครสมัยรัชกาลที่ 4 มีความหลากหลายมากขึ้นพวกมิชชั่นนารีนิกายโปรเตสแตนต์ที่เข้ามาในช่วงสมัยนี้มีส่วนช่วยให้บทละครแพร่หลายไปสู่ประชาชน โดยคนไทยได้นำวรรณกรรมมาทำเป็นบทละครตีพิมพ์มักตัดตอนมาจากนิทานชาดกและรัชกาลที่ 4 ได้ทรงพระราชนิพนธ์บทละครเรื่องรามเกียรติ์ตอน พระรามเดินดงขึ้นใหม่ บทละครสมัยรัชกาลที่ 5 ในสมัยนี้ได้รับความสนใจจากประชาชน พระองค์ทรงพระราชนิพนธ์บทละครเรื่องเงาะป่า บทละครเรื่องรามเกียรติ์และเรื่องอิเหนาได้รับการตีพิมพ์จึงเกิดการเขียนบทละครอื่น ๆ ตามมา และบทละครสมัยรัชกาลที่ 6 พระองค์ทรงเป็นนักวรรณคดีทรงพระราชนิพนธ์บทละครทั้งบทโขน บทละครรำ บทละครร้อง บทละครพูดร้อยแก้ว และบทละครพูดร้อยกรองนิพนธ์เป็นภาษาไทยและภาษาต่างประเทศ

คณะละครที่เกิดขึ้นในรัชกาลที่ 4 – รัชกาลที่ 6

คณะละครที่มีชื่อเสียงมีหลายคณะเนื่องจากเสรีในการแสดงละคร และมีบทละครหลากหลายให้เลือกแสดงและประชาชนตื่นตัวในการดูละครจึงทำให้เกิดธุรกิจสาขาละครที่ให้ผลประโยชน์แก่เจ้าของคณะและรัฐได้ภาษีจากการแสดง คณะละครในสมัยนั้นจนถึงสมัยรัชกาลที่ 6 โปรดให้ละครหลวงสังกัดอยู่ในกรมมหรสพ มีทั้งละครผู้หญิงของหลวงและละครผู้ชายของหลวง ดังนี้

1. พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว(สมัยรัชกาลที่ 4)

คณะละครที่มีชื่อเสียงในรัชกาลที่ 4 มีหลากหลายคณะเนื่องจากในการแสดงละครและมีบทละครหลากหลายให้เลือกแสดง และประชาชนตื่นตัวในการดูละคร จึงทำให้เกิดธุรกิจสาขาละครที่ให้ผลประโยชน์แก่เจ้าของคณะ และรัฐได้ภาษีจากการแสดงคณะละครในสมัยนั้น ได้แก่ (รจนา สุนทรานนท์. 2548 : 85-86)

1.1 คณะละครพระยาสีหราชฤทธิไกร (เสือ)

ต่อมาตกเป็นของพระยานรานุกิจมนตรี (เปลี่ยน) ผู้บุตร เล่นต่อมาถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ

1.2 คณะละครพระยามณเฑียรบาล (บัว)

ต่อมาตกเป็นของธิดาชื่อเกษเล่นมาถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

1.3 คณะละครขุนยี่สานเสมียนตราวังหน้า

บ้านอยู่ที่คลองสะพานหัน เลื่องลือว่าแสดงเรื่องพระอภัยมณี ไม่มีใครสู้ได้

1.4 คณะละครจางวางเผือก

บ้านอยู่ที่ปากคลองตลาดเป็นคู่แข่งกับขุนยี่สานเสมียนตราวังหน้า

1.5 คณะละครนายนวล

บุตรเจ้ากรับ ซึ่งรับมรดกละครนอก รับเล่นต่อมาจนถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

1.6 คณะละครนายเนตร นายต่าย

นายเนตรเดิมเป็นละครคุณหญิงกลีบภรรยาพระยาประจักษ์วรวิไสยนายต่ายเดิมเป็นละครกรมหมื่นภูมินทรภักดี เมื่อทรงเลิกเล่นละคร นายต่าย จึงมาผสมโรงกับนายเนตรแล้วถวายตัวเป็นข้าหลวงเดิมในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อยังดำรงพระยศเป็นสมเด็จเจ้าฟ้าฯ กรมขุนพินิตประชานาถเมื่อเสด็จประทับอยู่ที่ พระตำหนักสวนกุหลาบกระบวนเล่นละครโรงนี้ เป็นที่เลื่องลือมา ตั้งแต่ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ หลังจากท่านทั้งสองสิ้นชีวิต นายปลื้มอยู่วัดอรุณฯ เป็นน้องภรรยานายเนตรยังคุมพวกละครเล่นต่อมา

1.7 คณะละครชาตรีของหลวง

เป็นละครชาตรีของผู้หญิง ทั้งโรงเดิมเป็นละครพระองค์เจ้าปัทมราช พระราชธิดากรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช เมื่อรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ได้พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้เสด็จออกไปรักษาพยาบาลเจ้าจอมมารดานุ้ยเล็ก (ธิดาเจ้าพระยานครพัฒน์) พระมารดา ที่เมืองนครศรีธรรมราช ได้ทรงหัดละครขึ้นโรงหนึ่งเล่นเรื่องอิเหนา ครั้นเจ้าจอมมารดาถึงอนิจกรรมแล้ว เสด็จกลับมากรุงเทพฯ พาละครโรงนั้นเข้ามาด้วยแล้วทูลเกล้าฯ ถวายเป็นมรดกแด่พระบาท สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้เล่นเป็นละครชาตรี จึงมีละครชาตรีของหลวงขึ้น

1.8 คณะละครชาตรีของนายหนู

บ้านอยู่สนามควาย (นางเลิ้ง ปัจจุบัน) เล่นอย่างละครโนราชาตรีนครศรีธรรมราช ผิดกันแต่ตัวนายโรงใส่ชฎา ไม่ใส่เทริด ตัวนาง แต่งตัวอย่างละครในกรุง (แต่งแบบละครนอก)

1.9 คณะละครนายเสือ

เล่นแบบละครมะย่ง แต่งตัวแบบมลายูร้องเป็นภาษามลายูแต่เจรจาเป็นภาษาไทย เล่นเรื่อง อิเหนาใหญ่ มาจนถึงรัชกาลที่ 5

รัชกาลที่ 4 พระราชทานให้เล่นละครได้อย่างเสรี พวกละครจึงเอาบทพระราชนิพนธ์ละครนอกไปเล่นทำให้แพร่หลาย การหัดละครผู้หญิงเกิดขึ้นมากมายหลายโรง เจ้าของละครต่างแสวงหาเรื่องเล่นละครของตนให้แปลกใหม่กว่าโรงละครอื่น จึงทำให้เกิดบทละครขึ้นใหม่เป็นจำนวนมาก วิวัฒนาการละครในรัชกาลนี้ กล่าวได้ว่าเฟื่องฟูและนับได้ว่าเป็นยุคทองของศิลปินที่เป็นผลสืบเนื่องมากระทั่งทุกวันนี้

2. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (สมัยรัชกาลที่ 5)

คณะละครหลวงในรัชกาลที่ 5 เริ่มมีอย่างเป็นทางการในปี พ.ศ. 2424 เนื่องในงานสมโภชพระนคร โดยออกแสดงครั้งแรกในงานฉลิมพระราชมนเทียรพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท และในสมัยรัชกาลที่ 5 ได้มีคณะละครหลวงเกิดขึ้น ดังนี้ (วรางคนา วุฒิชวย. 2547 : 104-106)

2.1 คณะละครของพระองค์เจ้าสิงหนาทราชดุรงค์ฤทธิ์

เริ่มหัดมาในรัชกาลที่ 4มาตั้งโรงในรัชกาลที่ 5 ละครโรงนี้ เล่นละครในตามแบบรัชกาลที่ 2 ยั่งยืน เมื่อพระองค์เจ้าสิงหนาทสิ้นพระชนม์แล้วเป็นของเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์รับสืบสกุลต่อมาละครโรงนี้ได้เล่นงานหลวงมากกว่าละครโรงอื่นและมีตัวละครที่รำดีถึงฝีมือครูหลายคน แต่ฝึกหัดกันต่อมาในโรงเดียวกันนั้นเองเป็นพื้นมีปรากฏว่าไปเป็นครูโรงอื่น แต่คุณหญิงเทศนัฏกานุรักษ์เป็นตัวยักษ์ ได้เป็นครูอยู่ในกรมมหรสพบัดนี้ตอนหลังเจ้าพระยาเทเวศร์ฯ เล่นละครนอก เช่น เรื่องพระอภัยมณีเป็นโรงใหญ่บ้าง แล้วสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระนริศรานุวัดติวงศ์ทรงช่วยคิดให้เล่นละครไทยเป็นทำนองละครโอเปร่าฝรั่ง เรียกว่าละครดึกดำบรรพ์อนึ่ง เมื่อเจ้าพระยาเทเวศร์ฯ บังคับการกรมมหรสพนั้น ได้ฝึกซ้อมโขนหลวงให้เล่นละครรำเป็นทีแรกเคยเล่นทั้งเรื่องรามเกียรติ์และเรื่องอิเหนา นับว่าละครผู้ชายทั้งโรงกลับมีขึ้นอย่างครั้งรัชกาลที่ 3มีตัวที่ได้เป็นครูละครต่อมา คือพระยาพรหมาภิบาล (ทองใบ) เป็นตัวทศกัณฐ์ไม่มีตัวสู้ในสมัยเดียวกันได้เป็นครูยักษ์ทั้งโขนและละครพระยานัฏนานุรักษ์ (ทองดี) น้องพระยาพรหมาธิบาล เป็นตัวพระราม ได้เป็นครูครอบโขนละครในกรมมหรสพอยู่บัดนี้

2.2 คณะละครของเจ้าคุณจอมมารดาเอม

หัดขึ้นในวังหน้าโรง 1 เล่นตามแบบละครหลวงเป็นพื้น กรมพระราชวังบวรวิชัยชาญ ทรงพระนิพนธ์บทละครนอกให้เล่นบ้าง มีตัวละครโรงนี้ได้ไปเป็นครูละครที่อื่น คือชื่อปริง เป็นตัวอิเหนา ได้ไปเป็นครูละครสมเด็จพระศรีสวัสดิ์ กรุงกัมพูชาชื่อเล็ก เป็นตัวสังคามาระตา ได้ไปเป็นครูละครสมเด็จพระศรีสวัสดิ์ กรุงกัมพูชา

2.3 คณะละครของเจ้าพระยามหินทรศักดิธำรง

โรง 1 เล่นเป็นเชื้อมาแล้วแต่ในรัชกาลที่ 4 มาตั้งเป็นโรงใหญ่ในรัชกาลที่ 5 เดิมชอบเล่นเรื่องดาหลัง ต่อมาเล่นทั้งละครในและละครนอก กระบวนรำ เจ้าพระยามหินทร์ฯ คิดยักเยื้องไปจากแบบหลวงจนเกิดเป็นแบบละคร เจ้าพระยามหินทร์ฯ ขึ้นเอาอย่างกันมากเจ้าพระยามหินทร์ฯ เป็นผู้คิดให้ละครไทยเล่นประจำโรง เก็บเงินคนดูเป็นที่แรก เรียกโรงละครของท่านว่า ปรินซ์เธียเตอร์หมายความว่า เป็นละครของพระองค์เจ้าที่เป็นหลานของท่านมีกำหนดเล่นเวลาเดือนหงายแต่แรกเล่นเดือนละสัปดาห์ละ 1 แต่เรียกตามภาษา อังกฤษว่าวิก 1 ภายหลังเล่นเป็นเดือนละ 2 สัปดาห์ ตั้งแต่ขึ้น 8 ค่ำ ไปจนแรม 7 ค่ำ คนก็ยังเรียกคราวที่เล่นละครคราว 1 ว่า “วิก” อยู่อย่างเดิม จึงเป็นต้นตำราที่ละครโรงอื่น ตลอดจนลิเก เอาเป็นกำหนดเล่นต่อมาตัวละครโรงนี้ได้เป็นครูฝึกหัดโรงอื่นหลายคน ที่มีชื่อปรากฏ ชื่อเป้า หลานเจ้ากรับ เป็นตัวเงาะ เป็นภรรยาเจ้าพระยามหินทร์ฯ ต่อมาได้เป็นครูละคร เจ้าคุณจอมมารดาแพชื่อเปลี่ยน เป็นตัวท้าวสามนต์ เป็นภรรยาเจ้าพระยามหินทร์ฯ ได้เป็นครูละครเจ้าคุณจอมมารดาแพชื่อเครือ เป็นตัวมังรายกยอชวา ได้เป็นครูละครผสมสามัคคี และละครเจ้าคุณจอมมารดาแพชื่อเสงี่ยม เป็นตัวยืนเครื่อง ได้ไปเป็นครูละครเจ้าอินทวโรรสสุริยวงศ์ เมืองเชียงใหม่

ภาพที่ 6.13 โรงละครปรินซ์เธียเตอร์
ที่มา : กรมศิลปากร (2550 : 26)

เมื่อเจ้าพระยามหินทร์ฯ ถึงแก่อสัญกรรมแล้วละครโรงนี้จึงไปอยู่ในความดูแลของเจ้าหมื่นไวยวรนาถบุศ บุตรของท่าน ปรากฏชื่อว่า ละครบุตรมหินทร์ได้เคยพาไปเล่นประเทศยุโรป เมื่อสิ้นอายุบุตรมหินทร์แล้วเป็นละครของคุณหญิงเลื่อนฤทธิ์ เทพหัสดินทร ณ กรุงเทพ เรียกชื่อว่า ละครผสมสามัคคี

2.4 คณะละครของเจ้าพระยานรรัตนราชมานิต (โต)

โรง 1 เล่นกับมโหรีคล้ายกับละครกลายครั้งรัชกาลที่ 3 แต่มีตัวละคร เล่นเรื่องอิเหนาร้องลำต่าง ๆ บางทีเป็นเพลง 3 ชั้นก็มีหาได้เล่นเหมือนละครโรงอื่นไม่

2.5 คณะละครของท้าวราชกิจวรภัตร แพ

ธิดาสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยุรวงศ์เล่นทั้งละครในและละครนอก ตัวละครมีน้อย แต่ได้เคยเล่นถวายตัว

2.6 คณะละครของเจ้าคุณจอมมารดาแพ เล่นตามแบบละครเจ้าพระยามหินทร์ฯ

2.7 คณะละครของกรมหมื่นนราธิปประพันธ์พงศ์

ทรงหัดขึ้นเมื่อตอนปลายรัชกาลที่ 5 เล่นทั้งละครในและละครนอก ได้เคยเล่นถวายตัวหลายครั้ง เดิมเล่นเป็นละครรำ แล้วเล่นเปลี่ยนแปลงไปเป็นละครร้อง ตั้งโรงเล่นอย่างละครเจ้าพระยามหินทร์ฯ เรียกว่าละครปรีดาลัย เป็นต้น แบบแผนของละครร้องที่เล่นกันมาจนทุกวันนี้

2.8 คณะละครผู้หญิง

ที่หัดขึ้นเล่นละครนอกเมื่อรัชกาลที่5ยากที่จะนับจำนวนให้ถ้วนได้ จะกล่าวถึงแต่ที่เป็นละครมีชื่อเสียงโด่งดัง คือ คณะละครของหม่อมเจ้าเต่า (หม่อมเจ้าลมุน) ในกรมพระเทเวศรวัชรินทร์คณะละครของพระยาจิรายุมนตรี (เนียม) เมื่อยังเป็นพระยาอินทราธิบดีสีหราชรองเมือง คณะละครของพระยาพิศาลผลพาณิช (จินสือ) โรงนี้เล่นกระบวนรบ เอางิ้วเป็นครู ผิดกับโรงอื่น

2.9 คณะละครดึกดำบรรพ์ของเจ้าพระยาเทเวศรวงศ์วิวัฒน์

สร้างขึ้นเมื่อครั้งที่เจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ได้ไปยุโรปมีโอกาสได้ชมละคร “โอเปร่า” (Opera) เมื่อกลับมาจึงเล่าถวายและกราบทูลชวนสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ให้ทรงร่วมมือจัดทำอุปรากรแบบไทยขึ้นโดยสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ทรงพระนิพนธ์บทและจัดกระบวนลำนำสำหรับขับร้องและบรรเลงปี่พาทย์ตลอดจนกระทั่งคิดจัดวิธีการเล่นละคร ส่วนเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ทำเครื่องแต่งตัวละครเพื่อให้ละครผู้หญิงของท่านเล่น และสร้างโรงละครขึ้นในบริเวณ “วังบ้านหม้อ” ตั้งชื่อโรงละครนี้ว่า “โรงละครดึกดำบรรพ์” เพราะอยากให้ชื่อนี้เป็นชื่อคณะละครของท่านแทนที่จะเรียกว่า ละครเจ้าพระยาเทเวศร์ฯ แบบเดิมละครที่คิดปรับปรุงขึ้นใหม่นี้เล่นเป็นครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. 2442 ต่อมาคนทั่วไปเรียกละครชนิดนี้ว่า “ละครดึกดำบรรพ์” ตามชื่อโรงละคร แม้กระทั่งวงปี่พาทย์ที่ใช้บรรเลงซึ่งมีกำเนิดมาก่อนถึง 10 ปีเศษ ก็เรียกว่า “วงปี่พาทย์ดึกดำบรรพ์” ตามชื่อโรงละครไปด้วย

2.10 คณะละครพันทางนฤมิตร

เมื่อกรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ ทรงตั้งคณะละครนฤมิตรขึ้น ท่านก็เป็นกำลังสำคัญในการแต่งเพลงในละครร้องทุกเรื่อง บทละครนั้น กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ทรงนิพนธ์อย่างรวดเร็วและท่านก็บรรจุเพลงได้อย่างรวดเร็วทันท่วงทีด้วย เรียกว่าไวกันกันทั้งคู่ วิธีการนั้นคือท่านจะเป็นผู้ดีดจะเข้และร้องเพลงไปพร้อมกัน รวมทั้งคิดท่ารำตีบทให้เสร็จที่ขั้นชื่อมากคือเรื่องพระลอละครเรื่องแรกที่ท่านมีส่วนช่วยเหลือมากคือเรื่องอาหรับราตรี ซึ่งต่อมาเปลี่ยนชื่อเรื่องเป็นละครหลวงนฤมิตรจนเมื่อเกิดเป็นโรงละครปรีดาลัยขึ้น ก็เรียกละครปรีดาลัย เพลงต่าง ๆ ในเรื่องสาวเครือฟ้า ตุ๊กตายอดรัก พระเจ้าสีป๊อมินทร์ขวดแก้วเจียรนัย ฯลฯ ล้วนแล้วแต่เป็นฝีมือของท่านทั้งสิ้น ความเป็นอัจฉริยะทางดนตรีของท่านเห็นได้จากการแต่งเพลงและบรรจุเพลงลงในละครแต่ละ

เรื่อง เพราะปรากฏว่าท่านแต่งเพลงเร็วมากและมีลูกเล่นยักเยื้องแพรวพราว เพลงสำเนียงลาวต่างๆที่ท่านนำมาบรรจุลงในละครเรื่องพระลอนั้น จริงอยู่ของเก่าก็มีอยู่บ้างแล้วเหมือนกัน แต่ท่านสามารถเปลี่ยนทำนองจนเกิดเป็นเพลงแนวใหม่ขึ้นได้อย่างฉับไว คุณสมบัติข้อนี้จะเห็นได้จากละครเรื่องพระเจ้าสิบ๊อมินทร์ อีกเรื่องหนึ่ง เพราะท่านให้กำเนิดเพลงสำเนียงพม่าขึ้นมาใหม่ มีชื่อแปลก ๆ ถึงกว่า 50 เพลง อาทิ พม่าพ้อ พม่าวอน พม่าพิโรธ พม่าตังคียก พม่าพรึม พม่าเหเฮ พม่าละห้อย ฯลฯ มากมายสุดจะพรรณนา ท่านมีอายุยืนมาก และความจำดีจนวาระสุดท้ายเมื่อท่านอายุเกิน 90 ปี ยังนั่งดูละครโทรศัน์ของกรมศิลปากรบ่อย ๆ ท่านสามารถติชมวิจารณ์ได้เป็นอย่างดี โดยเฉพาะถ้าเล่าเรื่องพระลอ แล้วท่านจะตั้งใจดูเป็นพิเศษ ถ้าเห็นผิดไปจากแนวเดิมของท่านก็แสดงความขุ่นข้องในใจทุกคราว

3. พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (สมัยรัชกาลที่ 6)

ในสมัยนัชกาลที่ 6 โปรดเกล้าให้ละครหลวงสังกัดอยู่ในกรมมหรสพ มีทั้งละครผู้หญิงของหลวงและละครผู้ชายของหลวง (สุรพล วิรุฬห์รักษ์. 2543 : 92-94)

3.1 คณะละครวังสวนกุหลาบ (พ.ศ. 2454 – 2462)

ต่อมาย้ายไปอยู่ในพระอุปถัมภ์ สมเด็จฯ เจ้าฟ้าฯ กรมขุนเพ็ชรบูรณ์ฯ จนถึง พ.ศ. 2466) เกิดจากพระประสงค์ของสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก กรมขุนเพ็ชรบูรณ์อินทราชัยได้ทูลขอสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าอัษฎางค์เดชาวุธ กรมหลวงนครราชสีมาพระเชษฐาให้ทรงหัดละคร 4 ตัว (พระ นาง ยักษ์ ลิง) เพื่อเป็นตัวละครในวังของพระองค์ท่านด้วย เหตุนี้ทางวังสวนกุหลาบจึงเปิดรับเด็กหญิงเข้ามาหัดเป็นละครปรากฏว่ามีผู้นำเด็กหญิงเข้ามาถวายตัวเป็นละครจำนวนมาก (150 คน) ทรงพระกรุณารับไว้ทั้งหมด ประทานที่อยู่ เงินเบี้ยเลี้ยงคนละ 3 บาทต่อเดือน และโปรดให้อยู่ในความดูแลของคุณท้าวนารีวรคณารักษ์ (เจ้าจอมแจ่ม ในรัชกาลที่ 5)

ครูสอนประจำละครวังสวนกุหลาบสืบเชื้อสายมาแต่ละครหลวงรัชกาลที่ 2 ถึงละครเจ้าคุณจอมมารดาเอม ในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ขึ้นชื่อว่าแสดงตามแบบละครหลวง เช่น หม่อมครูนุ่ม นวรัตน์ ณ อยุธยา (คุมฝ่ายนาง) หม่อมครูอึ่ง หรือแม่ครูอึ่ง หสิตะเสน (คุมตัวพระ) หม่อมครูแย้ม (อินเหนา-ถ่ายทอดกระบวนท่าอิเหนา การใช้อาวุธในละครอิเหนาทั้งหมด) คุณครูหงิม (ถ่ายทอดกระบวนท่าออกภาษา กระบวนไม้รบทั้งอาวุธจีน - ไทยและหน้าพาทย์กลมเงาะ) เป็นต้นส่วนครูสอนพิเศษเป็นพระมารดาของพระบรมวงศ์ที่มีความสามารถพิเศษเฉพาะบทบาทได้แก่ ท้าววรจันทร์บรมธรรมิกภักดี นารีวรคณานุรักษา เจ้าจอมมารดาวาด ในรัชกาลที่ 4 (วาดอิเหนา) เจ้าจอมมารดาเขียนในรัชกาลที่ 4 (ถ่ายทอดบทบาทอิเหนา และละครพันทางเรื่องพระลอ) เจ้าจอมมารดาสาย ในรัชกาลที่ 5 (ถ่ายทอดท่ารำของตัวเอก และชุดเบิกโรงละครหลวง) เจ้าจอมละม้าย ในรัชกาลที่ 5 (ถ่ายทอดท่ารำของตัวเอก และชุดเบิกโรงละครหลวง) เจ้าจอมมารดาทับทิมในรัชกาลที่ 5 (ถ่ายทอดท่ารำของตัวนางเอก)

นอกจากนี้ยังมี แม่ครูแปลก หม่อมครูคร้าม เข้ามาสอนเรื่องละครนอก ละครพันทาง และเมื่อจัดการแสดงโขน (ผู้หญิง) ได้เชิญพระยานัฏกานุรักษ์ (ทองดี สุวรรณภารต) คุณหญิงนัฏกานุรักษ์ (เทศ สุวรรณภารต) และครูท่านอื่นๆ มาช่วยควบคุมและปรับท่าทางให้งดงามตามรูปแบบการแสดงโขนหลวงเด็กหญิงทุกคนแห่งละครวังสวนกุหลาบนั้นนอกจากจะให้ฝึกเป็นละครแล้วยังทรงพระกรุณาให้เรียนหนังสือ เพื่อให้อ่านออกเขียนได้ ซึ่งเป็นมิติใหม่ของเด็กหญิง แล้วยังให้ฝึก

วิชาชีพอื่นๆ อีก เช่น ทำอาหาร จัดดอกไม้ ตัดเย็บเสื้อผ้า อีกทั้งยังฝึกให้มีกริยามารยาทของสังคมชั้นสูงอีกด้วยคณะละครวังสวนกุหลาบจึงเป็นที่ยกย่องในรัชสมัยรัชกาลที่ 6 ว่าเป็นสถาบันที่ฝึกหัดละครแบบหลวงดีที่สุด

3.2 ละครผู้หญิงของหลวง

หรือละครหลวงฝ่ายหญิงมีขึ้นในปี พ.ศ. 2457 โดยเจ้าพระยารามราฆพ ได้ทูลกล่าวฯ ถวายคณะละครผู้หญิงของท่าน ซึ่งมีมารดาของท่านคือ พระนมทัด พึ่งบุญ ณ อยุธยา เป็นผู้จัดการละครผู้หญิงของหลวงแสดงในงานพระราชพิธีต่าง ๆ ตามอย่างโบราณราชประเพณี

3.3 ละครผู้ชายของหลวง

หรือละครหลวงฝ่ายชายมีขึ้นในปี พ.ศ. 2457 เนื่องจากบรรดามหาดเล็กต่างหัดโขนแสดงได้ดีแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงโปรดให้พระยานัฏกานุรักษ์ครูพระนางและพยาพรมาภิบาล ครูยักษ์ ฝึกหัดละครในโรงหนึ่งแสดงเรื่องรามเกียรติ์และอิเหนาในพระราชพิธีต่าง ๆ เช่นกัน

เห็นได้ว่าสมัยรัชกาลที่ 4 มีคณะละครเกิดขึ้นหลายคณะ โดยมีการเก็บภาษีการแสดงจากรัฐและประกาศอนุญาตให้มีละครผู้หญิงได้ ทำให้มีคณะละครที่มีตัวละครผู้หญิงออกมาแสดงมากมาย และสมัยรัชกาลที่ 5 รัชกาลที่ 6 คณะละครเริ่มมีความแปลกใหม่ขึ้นรวมไปถึงได้รับอิทธิพลจากละครตะวันตก โดยทรงสนับสนุนการละครและเปิดโรงเรียนพรานหลวง

สรุป

สมัยรัชกาลที่ 4 การละครได้กลับมาแพร่หลายและมีวิวัฒนาการมากขึ้นกว่ารัชกาลก่อน ๆ มากมาย การละครในยุคนั้นมีทั้งละครนอก ละครใน ละครแบบผสมผสานทั้งหญิงและชายและละครที่ต่างไปจากละครในและละครนอก เช่น การเขียนเนื้อเรื่องให้มีละครยักษ์และลิงเข้ามาเต้นแบบโขนแต่ไม่ใช่โขน เป็นต้น เพื่อเป็นการเลี่ยงภาษีละคร นอกจากนั้นละครชาตรีก็ได้รับความนิยม แม้ในราชสำนักเองก็มีละครชาตรีของหลวงและมีละครแขกจากมลายู และทรงพระราชนิพนธ์บทละครรามเกียรติ์ตอนเดินดงขึ้นใหม่ และทรงปรับปรุงการแสดงเบิกโรง จากประเลงเป็นรำกิ่งไม้เงินทองและรำโคมเพื่อแสดงเบิกโรงในงานพระราชพิธี มีการยกเลิกห้ามให้เอกชนมีละครผู้หญิง เปิดให้มีการฝึกหัดละครได้อย่างอิสระ มีคณะละครของเจ้านายและเอกชนเกิดขึ้นมากมาย

การละครในช่วงรัชกาลที่ 5 มีความก้าวหน้ามากขึ้นเพราะพระมหากษัตริย์ทรงให้ความอนุเคราะห์และทรงเป็นผู้นำในการพัฒนาการละคร ด้วยการทรงนิพนธ์บทละครรำขึ้นใหม่จากเดิม คือ อิเหนา และนิพนธ์ละครแบบใหม่คือเงาะป่า ทรงเปิดโอกาสให้ราษฎรมีอิสระในการแสดงละคร ทำให้มีคณะละครและโรงละครเกิดขึ้นหลายโรง การละครปรับเปลี่ยนให้ทันสมัยดำเนินเรื่องรวดเร็ว ละครรำปรับเปลี่ยนวิธีการแสดง เช่น ละครดึกดำบรรพ์ ที่ผู้แสดงต้องร้องเองรำเอง ทำให้เกิดการละครแบบใหม่ตามมา ท่ารำในการแสดงไม่พิถีพิถันเหมือนละครในสมัยโบราณ มีการปรับบทร้องและท่ารำไปตามเนื้อเรื่องอันเป็นที่มาของละครพันทาง มีละครร้อง และละครพูดที่ไม่ใช่ละครรำ มีลิเกที่พัฒนามาจากละครแขกผสมกับละครผสม แสดงถึงการพัฒนาของการละครที่ได้จากการเจริญสัมพันธ์ไมตรี และจากการปรับปรุงการแสดงของกลุ่มชนที่เข้ามาพึ่งบารมีของพระมหากษัตริย์และบุคคลสำคัญวงการละครในสมัยนี้ มีส่วนช่วยให้ละครรำไทยพัฒนาไปสู่แบบแผนและพร้อมรับ

วิวัฒนาการจากตะวันตก มาปรับปรุงให้เหมาะสมกับการละครไทยอันเป็นความสามารถของศิลปินในยุคนี้

และสมัยรัชกาลที่ 6 การละครพัฒนาต่อเนื่อง ทั้งชนิดของละครและรูปแบบการแสดง แนวเนื้อหาของละครปรับเปลี่ยนให้เข้ากับยุคสมัย ทั้งเนื้อหาแนวการปกครอง และเนื้อหาปลุกใจให้รักชาติ แต่ยังคงรักษารูปแบบละครของเก่า คือโขนละครไปพร้อมกัน ศิลปินในวงการละครที่สำคัญและเป็นผู้นำในยุคนี้เจริญก้าวหน้าไปอย่างรวดเร็วคือ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เพราะนอกจากจะทรงริเริ่มการแสดงแนวใหม่ให้แก่ประเทศชาติแล้ว ยังทรงเป็นศิลปินถ่ายทอดความรู้และส่งเสริมให้ข้าราชการสนับสนุนบุตรหลานให้มาศึกษาทางด้านการละครในโรงเรียนพรานหลวง ศิลปินท่านอื่น ๆ ในยุคนี้ได้มีส่วนร่วมกันพัฒนาการละครไปสู่รูปแบบใหม่ที่จะเกิดในอนาคต